

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Getto warszawskie, cz. I

33

צ״ע

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Seria wydawnicza:

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy

Katarzyna Person (koordynator)

Eleonora Bergman, Tadeusz Epsztein

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy

tom 33

Getto warszawskie, cz. I

Redakcja naukowa

Tadeusz Epsztein, Katarzyna Person

Warszawa 2016

Opracowanie dokumentów

Izabela Łach
Justyna Majewska

Katarzyna Person
Dagmara Swątek

Michał Trębacz
Zofia Trębacz

Wstęp

Tadeusz Epsztein

Katarzyna Person

Monika Taras

Przekłady

Sara Arm
Daria Boniecka-Stępień
Anna Ciałowicz

Maja Gąssowska
Aleksandra Geller
Jan Leński

Magdalena Siek
Marcin Urynowicz

Projekt okładki i stron tytułowych

Mikołaj Filipiuk

Przygotowanie do druku

Anna Gogolewska

Redaktor prowadzący

Beata Jankowiak-Konik

Redakcja, korekta i indeksy

Michał Zgutka

Redakcja techniczna

Zofia Kosińska

Skład i łamanie

Dariusz Górski

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2012–2017”

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja powstała przy wsparciu finansowym Fundacji Taubego

TAUBE
FOUNDATION
FOR JEWISH LIFE
AND CULTURE

Copyright © Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma 2016

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016

ISBN 978-83-235-2247-8

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

<http://www.wuw.pl>; e-mail: wuw@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: <http://www.wuw.pl/ksiegarnia>

Wydanie 1

Spis treści

Wykaz skrótów.....	XIII
Wstęp	XXI
Nota edytorska	XLVI

Dokumenty

Rozdział I

Obrazy getta

Dok. 1. Po 25.01.1940, Warszawa. N.N., Wspomnienia z pierwszych miesięcy okupacji w Warszawie (09.1939–01.1940 r.)	2
Dok. 2. Po 1940, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "נאַלעוויקי" [„Nalewki”]. Obraz ulicy Warszawy w okresie okupacji (12.1939–02.1940 r.)	21
Dok. 3. Po 12.1940, Warszawa-getto. Pejsach Cukierman, Notatka.....	22
Dok. 4. 15.11.1940, Warszawa-getto. R., Relacja mieszkańca getta warszawskiego (ul. Gęsia)	23
Dok. 5. Po 17.12.1940, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "די גאַסן־באַוועגונג" [„Ruch uliczny”]	23
Dok. 6. Przed 29.12.1940, Warszawa-getto. ŻTOS, Zaproszenie na VI koncert symfoniczny	25
Dok. 7. Po 11.04.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "ערב פסח אין וואַרשעווער געטאָ, 2-טע יאָר פֿון מלחמה, 1941" [„Wigilia Pesach w getcie warszawskim, drugi rok wojny, 1941”]	25
Dok. 8. Po 26.05.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja z życia warszawskiego getta	28
Dok. 9. Po 04.07.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "אן עקסקורסיע צו יידן וועלכע דערנערן „Wycieczka do Żydów, którzy żywią się psami, kotami i szczurami!!!”]	30
Dok. 10. Po 07.[1941], Warszawa-getto. [Dora Sztatman], Relacja z getta warszawskiego ...	32
Dok. 11. Po 07.1941, Warszawa-getto. [M. (Mojżesz) Weisberg?], Relacja o pani Bajnsztok z Warszawy (ul. Nowolipki 76)	34

VI Spis treści

Dok. 12. b.d., Warszawa-getto. N.N., Ankieta pt. „Wskazówki ogólne przy odwiedzinach domowych”. Zestaw pytań do przeprowadzania wywiadu z kobietami ciężarnymi	34
Dok. 13. Po 10.1941[?], Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "דאָס איינמאַנען דיר-געלט אין געטאָ" [„Ściąganie komornego w getcie”]	35
Dok. 14. [11/12.1941]–07.12.1941. Warszawa-getto. Stanisław Różycki, Relacja pt. „To jest getto! (Reportaż z inferna XX wieku)”	42
Dok. 15. 1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "לייב דעמבאָווסקי'ס אוועקגיין" [„Odejście Lejba Dembkowskiego”]	76
Dok. 16. Po 1941, Warszawa-getto. [Jehuda Feld?], Relacja pt. "די באַהייצונג-קאָמיסיע און די "איבערלאָדונג-סטאָציע (אומשלאַגפּלאַץ)" [„Komisja opałowa oraz stacja przeładunkowa (Umschlagplatz)”]	79
Dok. 17. Po 19.02.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "קאַניבאַליזם-פּאַל 13" [„Przypadek kanibalizmu na Krochmalnej 13”]	94
Dok. 18. Po 19.02.1942, Warszawa-getto. Meldunek D. Szwizgolda, grupowego SP (nr 1345) o stwierdzeniu wypadku kanibalizmu na ul. Krochmalnej 18 m. 20	97
Dok. 19. 05.1942, Warszawa-getto. N.N., Notatki dotyczące życia getta warszawskiego wiosną 1942 r.	97
Dok. 20. 13.06.1942, Warszawa-getto, N.N., Relacja o nastrojach w getcie warszawskim... ..	102
Dok. 21. b.d., Warszawa-getto. N.N., Relacja[?] (zakończenie)	104
Dok. 22. b.d., Warszawa-getto. [Hersz Wasser], Notatki z przeprowadzonych rozmów	104
Dok. 23. b.d., Warszawa-getto. [Hersz Wasser], Notatki (fragmenty)	108
Dok. 24. b.d., Warszawa-getto. N.N., Notatka pt. "צו ערלידענען" [„Do załatwienia”]	109
Dok. 25. 1942, Warszawa-getto. Jadłodajnia. Obiady (ul. Leszno 48 m. 1), Ulotka reklamowa	110
Dok. 26. b.d., Warszawa-getto. Towarzystwo Komunikacji Omnibusowej w Dzielnicy Żydowskiej w Warszawie, Bilety	111
Dok. 27. 1941–1942, Warszawa-getto. Klepsydry	111
Dok. 28. Po 09.1942, Warszawa-getto. Dawid Bryner, Relacja pt. "שאַבראָווינקעס" [„Szabrownicy”]	112
Dok. 29. Po 15.09.1942, Warszawa-getto. N.N., „Przydziały dla ludności żydowskiej na okres jednego miesiąca, począwszy od 15.09.1942”	114
Dok. 30. 20.10.1942, Warszawa-getto. N.N., Opracowania pt. „Raport [ze] szpitala” i „Pocztą” (fragment)	115
Dok. 31. 2. poł. 1942, Warszawa-getto. N.N., Szkic do planu getta szczątkowego w Warszawie	118
Dok. 32. Po 07.1942, Warszawa-getto. Kartka umieszczona na drzwiach wejściowych z informacją jak dzwonić do poszczególnych lokatorów mieszkania w getcie warszawskim	118
Dok. 33. 07.01.1943[?], Warszawa-getto. Ogłoszenie: „Wydajemy obiady, śniadania i kolacje, Nalewki 33 m. 89, 2 brama II piętro”	118
Dok. 34. b.d., Warszawa-getto. Zbiór fotografii z getta warszawskiego	119

Rozdział II

Wychowanie i edukacja

Dok. 35. b.d., Warszawa-getto. N.N., Opracowanie pt. "די לערערשאפט און שול-יוגנט פון עפנטלעכע פארקלענערטע יידן אין ווארשע בעת דער מלחמה" [„Środowisko nauczycielskie i młodzież szkolna z publicznego szkolnictwa powszechnego dla żydowskich dzieci w Warszawie (szabasówki) podczas wojny”]	130
Dok. 36. b.d., Warszawa-getto. N.N., „Memoriał w sprawie organizacji szkolnictwa żydowskiego w Warszawie na rok szkolny 19[40/41]”	197
Dok. 37. 05.1942, Warszawa-getto. N.N., Opracowanie pt. „Szkolnictwo”	200
Dok. 38. b.d., Warszawa-getto. Protokół: "פראטאקאל פון דער צווייטער פלענארער פארזאמלונג פונם" [„Protokół z drugiego zebrania plenarnego Żydowskiej Rady Szkolnej w Warszawie”]	217
Dok. 39. Po 01.1941, Warszawa-getto. [Aron Koniński], Opracowanie pt. "די יתומים-היים" [„Dom Sierot, ul. Mylna 18”]	220
Dok. 40. 20.09.1941, Warszawa-getto. N.N., Notatka pt. „Mowa na akademii 20.09.[19]41”	223
Dok. 41. 03.1942, Warszawa-getto. N.N., Opracowanie pt. "2.5 יאר מלחמה אין לעבן פון דער יוגנט" [„Dwa i pół roku wojny w życiu młodzieży (przegląd)”] (brak zakończenia)	223
Dok. 42. b.d., Warszawa. N.N., Referat o młodzieży w getcie warszawskim (fragment[?])	230
Dok. 43. 12.1942, Warszawa-getto. N.N., Artykuł pt. "לסכנ תהשמד" [„O niebezpieczeństwie konwersji”]	232
Dok. 44. Przed 10.12.1941, Warszawa-getto. [Liza Nachtensztajn], List do N.N. List pożegnany z pozdrowieniami dla przyjaciół i współpracowników	235
Dok. 45. Przed 10.12.[1941], Warszawa-getto. Kuchnia-szkoła (ul. Nowolipki 68), Zaproszenie na akademię żałobną po śmierci Lizy Nachtensztajn, dn. 10.12.[1941 r.] w lokalu kuchni dziecięcej przy ul. Nowolipki 68	235
Dok. 46. 1941, Warszawa-getto. Koło rozmawiających po hebrajsku (ul. Leszno 29), Deklaracja członkowska	236
Dok. 47. b.d., Warszawa. N.N., Opracowanie pt. „Młodzież na kursach zawodowych”	236

Rozdział III

Życie religijne

Dok. 48. Po 09.1940, Warszawa-getto. K.H. Band [Kalman Huberband], Relacja pt. "דיער" [„Marsz» do mykwy, początek roku 5701 [1940]]	240
Dok. 49. b.d., Warszawa-getto. Mendel Szmukler, rabin z Grójca, List do firmy Zeliga Hellera i Moryca Kohna	242
Dok. 50. Po 1941, Warszawa-getto. N.N., "די פשרות-פראגע בין די פליטים אין ווארשע" [„Problem koszerności wśród uchodźców w Warszawie”]	243
Dok. 51. [Po 06.1941], Warszawa-getto. Ulotka pt. "קול קורא" [„Kolkojre”, „Odezwa”] (brak zakończenia)	245
Dok. 52. b.d., Warszawa-getto. N.N., Wykaz imienny rabinów przebywających w getcie warszawskim	247

VIII Spis treści

Dok. 53. Po 07.1942, Warszawa-getto. N.N., Biogramy niektórych rabinów przebywających w getcie warszawskim	254
--	-----

Rozdział IV

Uchodźcy i przesiedleńcy

Dok. 54. b.d., Warszawa-getto. L.R., Relacja pt. "כ'בעט, העלפֿט מיר!" [„Proszę, pomóżcie mi!”]	258
Dok. 55. b.d., Warszawa-getto. [Jakub Zylbersztajn], Relacja pt. "פראגע" [„Praga”]	259
Dok. 56. Po 09.1939, Warszawa-getto. N.N., Opracowania pt.: a) "די פויליש-יידישע באציונגען (בשעת דער באלאגערונג פֿון וואַרשע)" [„Polsko-żydowskie stosunki w czasie oblężenia Warszawy”] oraz b) "די פויליש-יידישע באציונגען אין אַקופירט וואַרשע" [„Polsko-żydowskie stosunki w okupowanej Warszawie”]	267
Dok. 57. Po 09.1941, Oleśnica k. Buska. Anszel Kurc, List do CKU (Warszawa-getto)	276
Dok. 58. Po 03.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacje Żydów z Hamburga, Hanoweru i okolic	279
Dok. 59. b.d., Warszawa-getto. N.N., Dziennik (4–18.05[...]) (fragment)	288
Dok. 60. b.d., Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "פונקט לעשנאָ 2" [„Punkt Leszno 2”]	289

Rozdział V

Walka z tyfusem

Dok. 61. Po 05.1940, Warszawa. „Denkschrift über die Ursachen des Flecktyphus in Warschau und Vorschläge zu seiner Bekämpfung” [„Memoriał o przyczynach tyfusu plamistego w Warszawie i propozycje jego zwalczania”]	292
Dok. 62. Po 06.1941, Warszawa. „Denkschrift über einige prophylaktische–sociale Massnahmen zur Bekämpfung des Fleckfiebers im Jüdischen Wohnbezirk in Warschau” [„Memoriał w sprawie profilaktyczno-społecznych przedsięwzięć w celu zwalczania gorączki plamistej w dzielnicy żydowskiej w Warszawie”] (brak zakończenia)	299
Dok. 63. b.d., Warszawa. Opracowania: „Denkschrift über die prophylaktische Massnahmen im Jüdischen Viertel” [„Memoriał o profilaktycznych przedsięwzięciach w dzielnicy żydowskiej”] i „Denkschrift über die Epidemieverbreitung in Warschau” [„Memoriał o rozszerzaniu się epidemii w Warszawie”]	303
Dok. 64. 1941, Warszawa-getto. N.N., Opracowanie pt. "וועגן געזונד־צושטאַנד פֿון דער ייד־ישע" [„O sytuacji zdrowotnej ludności żydowskiej w Warszawie (od końca 1939 do 1940 r.)”]	307
Dok. 65. Po 28.06.1941, Warszawa-getto. Memoriał Komisji Zdrowia Grupy Narodowościowej Lekarzy Żydowskich w Warszawie w sprawie zagrożenia epidemicznego w getcie warszawskim	310
Dok. 66. b.d., Warszawa-getto. Ch. Garbowicz (Garbawicz, Gorbowicz?) (ul. Nowolipie 23 m. 30), Opracowanie pt. "דער קאמפֿ מײַט עפידעמיעס ווי אזוי ער אזו און ווי אזוי ער דארף" [„Walka z epidemiami. Jak wygląda, a jak powinna wyglądać”]	313

Dok. 67. Po 07.1941, Warszawa-getto. Memoriał przedstawicieli społeczeństwa żydowskiego do Adama Czerniakowa, prezesa RŻ, w sprawie wzrostu śmiertelności w getcie warszawskim (brak zakończenia)	318
---	-----

Rozdział VI

Listy

Dok. 68. 10.08.1940, Warszawa. A. Ajzenman (Warszawa, Miła 40/32), List do Icka Libermana (Biała nad Horyniem, pow. Stolin [woj. poleskie])	324
Dok. 69. 21.11.1940, Warszawa-getto. S. Wajnszbart[?], List do [Mordechaja] Mazo[?]	325
Dok. 70. Po 04.12.1940, Warszawa-getto. Askanaiser (Warszawa, ul. Nowolipie 27), List do Sądu Okręgowego w Chemnitz	325
Dok. 71. b.d., b.m. N.N. (Heniek i [...]), List do N.N.	326
Dok. 72. b.d., Warszawa-getto. Ela Janowska (Warszawa-getto), List do N.N. (ZSRR)	327
Dok. 73. Po 24.02.1942, Warszawa-getto. N.N. (Jetka), List do N.N. (Dawid) (Warszawa-getto)	327
Dok. 74. 27.02.1942, Warszawa-getto. P. Wejland (ul. Leszno 60, m. 33), List do [Dawida] Guzika	328
Dok. 75. b.d., Warszawa-getto. Bebe [więzienie przy ul. Gęsiej?], List (gryps) do N.N. i Poli Elster (ul. Miła 54, m. 21)	329
Dok. 76. b.d., b.m. Dr Jan Landau (Więzienie[?], cela 13), List (notatka[?])	330
Dok. 77. Po 03.1942, Warszawa-getto. N.N., Wymiana listów między dawnymi przyjaciółmi, Polakiem i Żydem, mieszkańcem getta warszawskiego	331
Dok. 78. b.d., b.m. N.N., List do N.N.	338
Dok. 79. b.d., b.m. N.N., Relacja lub list (fragment)	339
Dok. 80. 29.07.1942, Warszawa-getto. Dawid („Chasyd”), List do Szmuela Wintera	339
Dok. 81. [08.1942], Warszawa-getto. N.N. („Cesia”), Listy do N.N.	340

Rozdział VII

Prześladowanie i Zagłada

Dok. 82. Po 21.04.1941, Warszawa-getto, N.N., Relacja pt. "די גערמאַרדונג פֿון ליפע קעסטין ז'ל" [„Zamordowanie Lipy Kestina, błogosławionej pamięci”)	344
Dok. 83. Po 1. poł. 1940, Warszawa-getto. [Szmucl Rejtowski], Relacja pt. "די שחיטה איבער 53 יידן פֿון נאַלעוועס" [„Rzeź 53 Żydów z Nalewek [9]”)	345
Dok. 84. Po 16.03.1940, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "אַן עפֿיזאָד איינער פֿון אַ סך" [„Epizod, jeden z wielu”).....	349
Dok. 85. Po 12.1940, Warszawa-getto. N.N., Relacje pt. "זייער הומאָר" [„Ich poczucie humoru”)	351
Dok. 86. 15.10.1940, Warszawa. Wykaz ulic, na których Żydzi nie powinni zajmować mieszkań i z których muszą się przeprowadzić do strefy przewidzianej dla przesiedlenia. Wykaz ulic, do których Żydzi mogą się wprowadzać i plan dzielnicy żydowskiej	354

X Spis treści

Dok. 87. Po 12.1940, Warszawa-getto. N.N., Opracowanie pt. "ווארשעווער רעפּלעקסן" [„Warszawskie refleksje”]	359
Dok. 88. Po 1940, b.m. [Władze niemieckie GG w Krakowie?], Zarządzenie dotyczące przeprowadzenia badań lekarskich wśród ludności żydowskiej	361
Dok. 89. 24.04.1941, Warszawa-getto. Kik., Relacje o samowoli Lagerschutzu w getcie warszawskim	363
Dok. 90. Po 10.1941, Warszawa-getto. N.N., Zał. do opracowania[?] pt. „Przesiedlenie ludności żydowskiej w październiku 1941 r.” (fragment)	364
Dok. 91. Po 22.10.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "די איבערוידלונג" [„Przesiedlenie”]	365
Dok. 92. Po 11.11.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. „Zmniejszenie getta warszawskiego na początku października 1941 r.”	366
Dok. 93. b.d., Warszawa-getto. N.N., Relacja z getta warszawskiego (brak początku i zakończenia)	369
Dok. 94. 12.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "פראגמענטן פון 3 טעג פוטער-גורד" [„Fragmenty z trzydniowej akcji futrzanej”] (26–28.12.1941 r.)	370
Dok. 95. Po 18.04.1942, Warszawa-getto. N.N., „Wykaz osób zastrzelonych w nocy z dnia 17 na 18 kwi[etnia] 1942 r.” w getcie warszawskim	374
Dok. 96. Po 04.1942, Warszawa-getto. N.N., Wykaz imienny osób, które zostały zamordowane w nocy z dn[ia] 17/18 kwietnia 1942 r. na terenie getta warszawskiego	376
Dok. 97. Po 25.05.1942, Warszawa-getto. [Menachem Mendel Kon?], Relacja pt. "מיין געטא-וויזיט" [„Moja wizyta w więzieniu w getcie”]	379
Dok. 98. Po 05.1942, Warszawa-getto. N.N., „Notatka dot[ycząca] ucieczki dwóch więźniów ze Szpitala «Czyste» przy ul. Stawki”	384
Dok. 99. b.d., Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. „Stu dziesięciu”. Przygotowanie do rozstrzelania i egzekucja pod Babicami 110 Żydów	385
Dok. 100. 15.06.1942, Warszawa-getto. [Eliasz Gutkowski], Opracowanie pt. "דאָס אויסראַטן פֿון יידן" [„Zagłada Żydów”]	390
Dok. 101. 06.1942, Warszawa-getto. N.N., Notatki dzienne (19–30.06.1942 r.)	395
Dok. 102. 16.07.1942, Warszawa-getto. [Eliasz Gutkowski], Artykuł pt. "דער בלוטיקער סך-הכל" [„Krwawy bilans”]	402
Dok. 103. [1942], Warszawa-getto. Josef Kirman (Umschlagplatz), List do Icchaka Gitermana	406
Dok. 104. 12.12.1942, Warszawa-getto. N.N. (Noske) [Natan Smolar?], Wspomnienia (1941–1942)	406
Dok. 105. Po 10.1942, Warszawa-getto. [Gustawa Jarecka?], Relacja pt. „Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć” (brak zakończenia)	411
Dok. 106. Po 20.11.1942, Warszawa-getto. N.N., Opracowanie o przebiegu pierwszej tzw. akcji likwidacyjnej w getcie warszawskim (07–09.1942 r.)	423
Dok. 107. Po 08.1942, Warszawa-getto, [Hersz Wasser], Notatki	443
Dok. 108. Po 10.1942, Warszawa-getto, N.N., Statystyka ludności getta warszawskiego za okres od 22.07.1942 r. do 10.1942 r.	447

Dok. 109. 15.12.1942, Warszawa-getto. N.N., Opracowanie pt. „Struktura demograficzna ludności żydowskiej pozostałej w Warszawie (według stanu z końca października 1942 r.)”	453
Dok. 110. Po 11.1942, Warszawa-getto. N.N., Opracowanie pt. „Zjawiska społeczne w listopadzie 1942 [r.]”	461
Dok. 111. 06.01.1943, Warszawa-getto. B.G., Relacja pt. „Proza chwili”	464
Dok. 112. Po 11.11.1942, Warszawa-getto. Spis miejscowości z dystryktów radomskiego, krakowskiego i galicyjskiego, w których Żydom wolno mieszkać na podstawie rozporz[ądzenia] z dn. 28.10.[19]42 [r.]	465
Dok. 113. b.d., Warszawa-getto. Alfabetyczny spis wybranych miejscowości Polski znajdujących się pod okupacją niemiecką	468
Słownik terminów	472
Bibliografia	484
Summary	489
Indeks osób	491
Indeks nazw geograficznych	504
Wykaz sygnatur	521

Wykaz skrótów

- Adama Czerniakowa dziennik* – *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939–23 VII 1942*, oprac. Marian Fuks, Warszawa 1983
- adw. – adwokat
- AJDC – American Joint Distribution Committee
- AK – Armia Krajowa
- alf. – alfabet
- ang. – angielski
- aram. – aramejski
- Archiwum Ringelbluma* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 1–34, Warszawa 1997–2016
- Archiwum Ringelbluma. Getto warszawskie lipiec 1942–styczeń 1943*, oprac. Ruta Sakowska, Warszawa 1980
- Getto warszawskie*
- ARG – Podziemne Archiwum Getta Warszawskiego (Archiwum Ringelbluma). Skrót ten używany był już przez zespół Ringelbluma na oznaczenie Archiwum Getta, kolekcji dokumentów zbieranych przez „Oneg Szabat”
- ARG. Getto warszawskie II* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 34: *Getto warszawskie, cz. II*, red. Tadeusz Epsztein, Warszawa 2016
- AŻIH – Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego
- b.d. – brak daty
- BFG – „Bleter far Geszichte”
- bp. – błogosławionej pamięci
- BŻIH – „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (od 2000 r. „Kwartalnik Historii Żydów”) (Warszawa)
- CENTOS – Centralne Towarzystwo Opieki nad Sierotami i Dziećmi Opuszczonymi
- CISZO – Centrale Jidysze Szul Organizacje (Centralna Żydowska Organizacja Szkolna)

XIV Wykaz skrótów

CKKD	– Centralna Komisja Komitetów Domowych
CKU	– Centralna Komisja Uchodźców
CKŻP	– Centralny Komitet Żydów w Polsce
cyt.	– cytat
cz.	– część
dok.	– dokument
dosł.	– dosłownie
dr	– doktor
<i>Dwa etapy</i>	– R. Sakowska, <i>Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkic historyczny i dokumenty</i> , Wrocław 1986
dyr.	– dyrektor
<i>Dzieci</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 2: <i>Dzieci – tajne nauczanie w getcie warszawskim</i> , oprac. Ruta Sakowska, Warszawa 2000
<i>Dzienniki z getta warszawskiego</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 23: <i>Dzienniki z getta warszawskiego</i> , oprac. Katarzyna Person, Michał Trębacz, Zofia Trębacz, Warszawa 2015
<i>Dzień po dniu Zagłady</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Dzień po dniu Zagłady</i> , oprac. Marta Markowska, Warszawa 2008
<i>Encyclopedia of Camps and Ghettos</i>	– <i>The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945</i> , t. 2: <i>Ghettos in German-Occupied Eastern Europe</i> , red. Geoffrey P. Megargee, Martin Dean, Bloomington 2012
etc.	– et cetera
franc.	– francuski
gen.	– generał
<i>Generalne Gubernatorstwo. Relacje i dokumenty</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 6: <i>Generalne Gubernatorstwo. Relacje i dokumenty</i> , oprac. Aleksandra Bańkowska, Warszawa 2012
<i>Getto warszawskie</i>	– Barbara Engelking, Jacek Leociak, <i>Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście</i> , Warszawa 2001
<i>Getto warszawskie II</i>	– Barbara Engelking, Jacek Leociak, <i>Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście</i> , wyd. 2, Warszawa 2013
<i>Getto warszawskie. Życie codzienne</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 5: <i>Getto warszawskie. Życie codzienne</i> , oprac. Katarzyna Person, Warszawa 2011
GG	– Generalgouvernement (Generalne Gubernatorstwo)
GŻ	– gmina żydowska
H.W.	– Hersz Wasser
hebr.	– hebrajski
<i>Hechaluc-Dror i Gordonia</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 19: <i>Prasa getta warszawskiego: Hechaluc-Dror i Gordonia</i> , oprac. Piotr Laskowski, Sebastian Matuszewski, Warszawa 2015

- HWC – Hersch Wasser Collection (Kolekcja Hersza Wassera w YIVO)
- inf. – informacja
- INJ – Instytut Nauk Judaistycznych w Warszawie
- inw. – Inwentarz Archiwum Ringelbluma (1955 r.), rkps, AŻIH
- Inwentarz Archiwum Ringelbluma* – Tadeusz Epsztein, *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. Inwentarz Archiwum Ringelbluma*, Warszawa 2011
- inż. – inżynier
- j. – język
- J.J. – Jan Jagielski
- JHK – Jüdische Hilfskomitee (zob. ŻKOM)
- JIKOR – Jidysze Kulturele Organizacje (Żydowska Organizacja Kulturalna)
- JIWO (YIVO) – Jidyszer Wisnszaftecher Institut (Żydowski Instytut Naukowy, Institute for Jewish Research; do 1940 r. znajdował w Wilnie, następnie w Nowym Jorku)
- jr. – junior
- k. – karta, karty
- Kassow – Samuel D. Kassow, *Ostatni rozdział zagłady warszawskiego getta. Kto napisze naszą historię? Ukryte Archiwum Emanuela Ringelbluma*, tłum. Grażyna Waluga, Olga Zienkiewicz, Warszawa 2010
- KD – Komitet Domowy
- Kiddush Hashem* – Shimon Huberband, *Kiddush Hashem. Jewish Religious and Cultural Life in Poland During the Holocaust*, tłum. David E. Fishman, oprac. Jeffrey S. Gurock, Robert S. Hirt, New York 1987
- KK – Komisja Koordynacyjna
- Kolekcja Hersza Wassera* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 14: *Kolekcja Hersza Wassera*, oprac. Katarzyna Person, Warszawa 2014
- KOM – Komitet Opiekuńczy Miejski
- Kraj Warty* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 9: *Tereny wcielone do Rzeszy. Kraj Warty*, oprac. Magdalena Siek, Warszawa 2012
- Kripo – Kriminalpolizei (Policja Kryminalna)
- Kronika getta* – Emanuel Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego, wrzesień 1939–styczeń 1943*, red. Artur Eisenbach, tłum. Adam Rutkowski, Warszawa 1983
- KSP – Kierownictwo Służby Porządkowej
- l. dz. – liczba dziennika
- l. ew. – liczba ewidencyjna
- Listy o Zagładzie Losy Żydów łódzkich* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 1: *Listy o Zagładzie*, oprac. Ruta Sakowska, Warszawa 1997
- *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 10: *Losy Żydów łódzkich (1939–1942)*, oprac. Monika Polit, Warszawa 2013

XVI Wykaz skrótów

- Ludzie i prace „Oneg Szabat”* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 11: *Ludzie i prace „Oneg Szabat”*, oprac. Aleksandra Bańkowska, Tadeusz Epsztein, Warszawa 2013
- łac. – łacina, łaciński
- mps – maszynopis
- N.N. – nomen nescio
- niem. – niemiecki
- NSDAP – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników)
- Obozy hitlerowskie* – *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. Czesław Pilichowski et al., Warszawa 1979
- Obozy pracy* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 24: *Obozy pracy przymusowej*, oprac. Marta Janczewska, Warszawa 2015
- OBW – Ostdeutsche Bautischlerei Werkstätte
- ok. – około
- Okręg Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie, rejencja ciechanowska* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 8: *Tereny wcielone do Rzeszy. Okręg Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie, rejencja ciechanowska*, Górny Śląsk, oprac. Magdalena Siek, Warszawa 2012
- OPL – obrona przeciwlotnicza
- ORT – Organizacja Rozwoju Twórczości
- oryg. – oryginał
- Pisma Opoczyńskiego* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 31: *Pisma Pereca Opoczyńskiego*, oprac. Monika Polit, Warszawa (w przygotowaniu)
- Pisma Wilczyńskiego* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 30: *Pisma Jechaskiela Wilczyńskiego*, oprac. Eleonora Bergman, Warszawa (w przygotowaniu)
- pocz. – początek
- pol. – polski
- Polski słownik judaistyczny* – *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 1–2, red. Zofia Borzymińska, Rafał Żebrowski, Warszawa 2003
- Pomieczówek, Chełmno nad Nerem, Treblinka* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 13: *Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć. Pomieczówek, Chełmno nad Nerem, Treblinka*, oprac. Barbara Engelking, Alina Skibińska, Ewa Wiatr, Warszawa 2013
- por. – porównaj
- port. – portugalski
- pow. – powiat
- przyp. – przypis
- Rada Żydowska w Warszawie* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 12: *Rada Żydowska w Warszawie (1939–1943)*, oprac. Marta Janczewska, Warszawa 2014

<i>Relacje z Kresów</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 3: <i>Relacje z Kresów</i> , oprac. Andrzej Żbikowski, Warszawa 2000
RGO	– Rada Główna Opiekuńcza
Ring. I	– pierwsza część Archiwum Ringelbluma, wykopana w 1946 r.
Ring. II	– druga część Archiwum Ringelbluma, wykopana w 1950 r.
rkps	– rękopis
RM	– Reichsmark (dosł. marka Rzeszy)
Rocznik Lekarski RP	– „Rocznik Lekarski Rzeczypospolitej Polskiej na...”
ros.	– rosyjski
RP	– Rzeczpospolita Polska
RŻ	– Rada Żydowska
[s]	– sic!
s.	– strona, strony
SD	– Sonderdienst (Służba Specjalna) lub Sicherheitsdienst (Służba Bezpieczeństwa)
<i>Selected Documents</i>	– <i>To Live With Honor and Die With Honor!... Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives „O.S.”</i> [„ <i>Oneg Shabbath</i> ”], red. Joseph Kermish, Jerusalem 1986
Sepor	– Sekcja Pomocy Rzeczowej przy Służbie Porządkowej
SP	– Służba Porządkowa
SPS	– Sekcja Pracy Społecznej
<i>Spuścizny</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 7: <i>Spuścizny</i> , oprac. Katarzyna Person, Warszawa 2012
SS	– Die Schutzstaffel der NSDAP (Sztafeta Ochronna NSDAP)
<i>Syjniści</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 17: <i>Prasa getta warszawskiego: Poalej Syjon Lewica i Poalej Syjon Prawica</i> , oprac. Eleonora Bergman, Tadeusz Epsztein, Maciej Wójcicki, Warszawa 2016
tłum.	– tłumaczenie
TOZ	– Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej
<i>Ugrupowania prawicowe</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 20: <i>Prasa getta warszawskiego: ugrupowania prawicowe</i> , oprac. Marcin Urynowicz, Warszawa 2015
ul.	– ulica
uzup.	– uzupełniony
właśc.	– właściwie
woj.	– województwo
WP	– Wojsko Polskie
<i>Wrzesień 1939 i listy</i>	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 15: <i>Wrzesień 1939. Listy kaliskie. Listy plockie</i> , oprac. Tadeusz Epsztein, Justyna Majewska, Aleksandra Bańkowska, Warszawa 2014
WSB 1936/37	– „Warszawski Skorowidz Branżowy na rok 1936–1937”, Warszawa [1936]

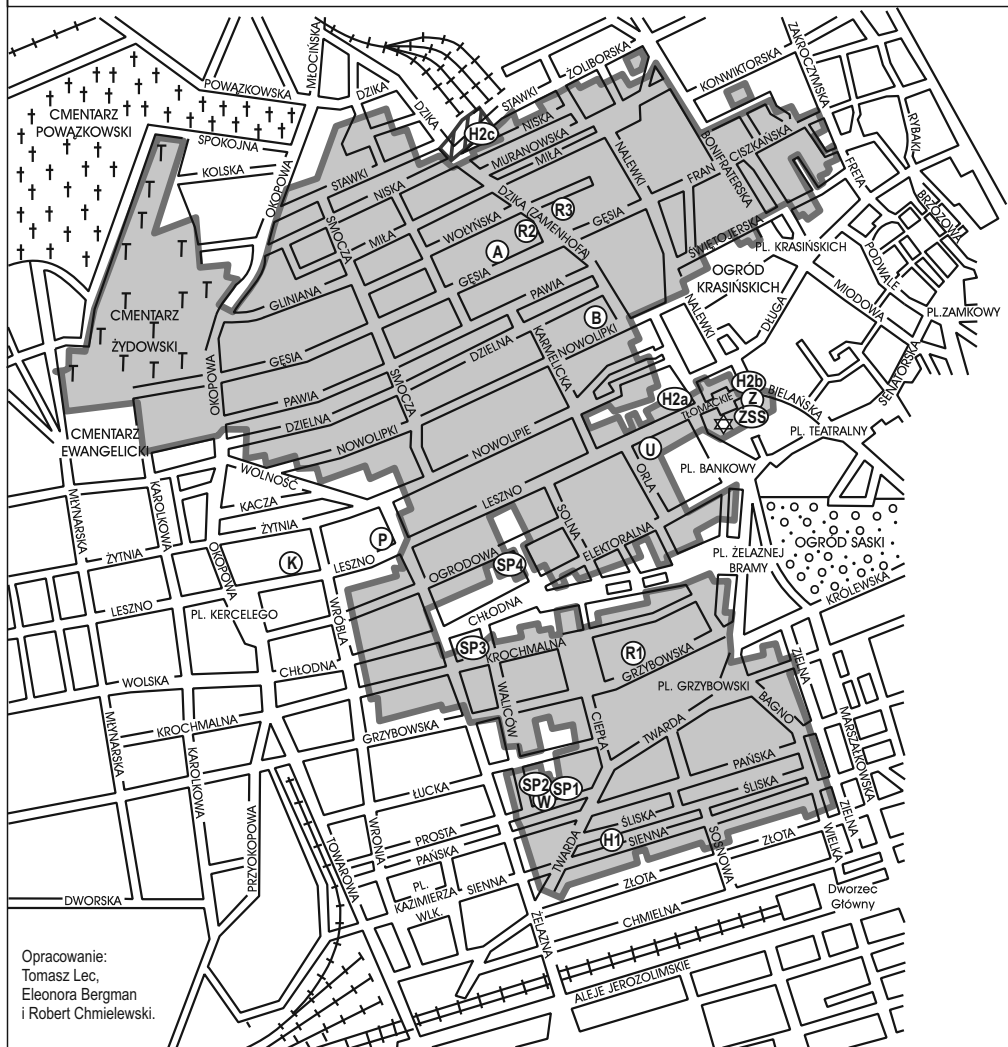
XVIII Wykaz skrótów

Wykaz imienny SP	– Wykaz imienny funkcjonariuszy Żydowskiej Służby Porządkowej, AŻIH, sygn. 221/15
YIVO zob. JIWO	
zał.	– załącznik, załączony/a
zob.	– zobacz
zw.	– zwany
ZZ	– Zakład Zaopatrywania
ŻIH	– Żydowski Instytut Historyczny
ŻKN	– Żydowski Komitet Narodowy
ŻKOM	– Żydowski Komitet Opiekuńczy Miejski
ŻOB	– Żydowska Organizacja Bojowa
ŻSS	– Żydowska Samopomoc Społeczna
ŻSS–KK	– Żydowska Samopomoc Społeczna–Komisja Koordynacyjna
ŻTOS	– Żydowskie Towarzystwo Opieki Społecznej
Życie i twórczość Geli Seksztajn	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 4: <i>Życie i twórczość Geli Seksztajn</i> , oprac. Magdalena Tarnowska, Warszawa 2011
żyd.	– żydowski (jidysz)
Żydowska Samopomoc Społeczna	– <i>Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy</i> , t. 27: <i>Żydowska Samopomoc Społeczna</i> , oprac. Aleksandra Bańkowska, Maria Ferenc, Warszawa (w przygotowaniu)
ŻZW	– Żydowski Związek Wojskowy

Wykaz skrótów do oznaczania charakterów pisma w *Inwentarzu Archiwum Ringelbluma*

BW*	– Bluma Wasser	LEG*	– Elias Gutkowski (zob. też H*)
CA*	– N.N.	Ł*	– Nechemiasz Tytelman
ChW*	– Chaskiel Wilczyński	MK*	– Menachem Mendel Kon (Kohn)
H*	– Elias Gutkowski	MS*	– Mordechaj Szwarcbard
H.W.*	– Hersz Wasser	NN*	– N.N.
HUB.*	– Szymon Huberband	SR*	– Stanisław Różycki
I*	– Józef Honig(?)	Ś*	– Abraham Lewin
JG*	– Jechiel Górny	TT*	– N.N.
JW*	– Jerzy Winkler(?)	Wink.*	– Jerzy Winkler (zob. też JW*)

PLAN GETTA WARSZAWSKIEGO

Opracowanie:
Tomasz Lec,
Eleonora Bergman
i Robert Chmielewski.

Siedziby Rady Żydowskiej

R1 – Grzybowska 26/28

R2 – Zamenhofa 19

R3 – Kurza 9

Inne instytucje getta

U – Urząd do Walki z Lichwą i Spekulacją

(„Trzynastka”) – Leszno 13

ŻSS – Żydowska Samopomoc Społeczna – Tłomackie 5

Wydziały i agendy Rady Żydowskiej

P – Wydział Pracy – Leszno 84

W – Wydział Wytwórczości – Prosta 14

Z – Zakład Zaopatrzenia – Tłomackie 5

A – Areszt Centralny (Gęsiówka) – Gęsia 24

SP – Służba Porządkowa

SP1 – Prosta 12

SP2 – Waliców 2/4

SP3 – Krochmalna 42 (od stycznia 1941)

SP4 – Ogrodowa 17 (od wiosny 1942)

H1 – Szpital dla dzieci im. Bersohnów i Baumanów – Sienna 60/Śliska 51

H2 – Szpital na Czystem

H2a – Leszno 1 (chirurgia)

H2b – Tłomackie 4 (położnictwo)

H2c – Stawki 6/8 (oddział zakaźny)

K – kwarantanna – Leszno 109/111

B – Bank Spółdzielczy Dzielnicy Żydowskiej – Nowolipki 10

★ Wielka Synagoga na Tłomackiem
granicę getta 15 listopada 1940
Umschlagplatz

Opracował Robert Chmielewski

W s t ę p

W ramach serii *Archiwum Ringelbluma* edycję materiałów związanych z gettem warszawskim zapoczątkował tom piąty¹. Autorka tego opracowania nadała mu formę antologii poświęconej życiu codziennemu „dzielnicy zamkniętej”. Nie wyczerpywał on jednak problematyki największego getta okupowanej Europy, raczej pokazywał niektóre zagadnienia bez tworzenia wyraźnej hierarchii ważności czy chęci ich ostatecznego usystematyzowania. Podział zaproponowany w owym tomie najtrafniej anonsuje zaś tytuł jego pierwszego rozdziału: *Obrazy getta*. W kolejnych częściach tomu piątego Katarzyna Person pokazuje bowiem różne obrazy rzeczywistości gettowej, w których zobaczyć możemy m.in.: uchodźców i przesiedleńców, komitety domowe, kobiety, walkę z tyfusem itp. W prezentowanym tomie idziemy dokładnie śladem tego wcześniejszego wyboru, nie tylko dobierając dokumenty według podobnego klucza tematycznego, ale wręcz celowo powielając niektóre użyte wcześniej tytuły, które mają rozwijać poruszone już wątki. Jednakże przede wszystkim, czytelnik będzie miał tu możliwość zapoznania się z kolejnymi dokumentami, poświęconymi zarysowanej problematyce. Powtórzenia tytułów mają więc charakter jedynie powierzchowny, a ich zastosowanie ma na celu wyłącznie przypomnienie o pewnych kategoriach problemów, do których wracamy, ale które opisujemy na podstawie zupełnie nowych materiałów, faktów i przykładów.

W tomach 33 i 34 zgromadzono spory zbiór dokumentów (w 33 – 113, a w 34 – 111), jednak bogactwo zachowanych świadectw nie zawsze przekłada się na wyczerpanie poruszanego tematu. Nasza edycja z pewnością nie może zastąpić monografii historycznej o życiu w getcie warszawskim. Musimy zdawać sobie sprawę, że prezentowany materiał porusza bardzo wiele spraw, ale rzecz jasna nie odpowiada na wszystkie pytania badawcze. Dla niektórych zagadnień dokumentacja jest obfita, dla innych może być uboga czy wręcz śladowa. Należy też pamiętać, że część materiałów bezpośrednio związanych z życiem społecznym w getcie zostało już zamieszczonych w innych tomach, np. dokumenty związane z działalnością „Oneg Szabat”² czy dzienniki

¹ Zob. *Getto warszawskie. Życie codzienne*, s. V–VI.

² *Ludzie i prace „Oneg Szabat”*.

oraz relacje z getta³. Prasa konspiracyjna dzielnicy zamkniętej została z kolei podzielona w zależności od poszczególnych ugrupowań politycznych i jest edytowana w kilku tomach⁴. W oddzielnym woluminie ukazać się materiały ŻSS⁵. Także spuścizny osób związanych z „Oneg Szabat” i inne dokumenty prywatne znajdują się w różnych częściach edycji⁶, a niektóre czekają jeszcze na wydanie⁷. Życiu literackiemu getta warszawskiego będzie poświęcony osobny tom serii itd. Bez przejrzenia tych wszystkich materiałów nie ma więc możliwości zapoznania się z zachowaną w ARG dokumentacją dotyczącą Warszawy.

Materiały zgromadzone w tomach 33 i 34 nie odbiegają pod względem formalnym od pozostałych dokumentów Archiwum Ringelbluma. Występują tu akta urzędowe, zarówno wytworzone przez oficjalne struktury administracyjne, niemieckie i żydowskie, jak i organizacje konspiracyjne. Są opracowania sporządzone przez współpracowników „Oneg Szabat”, a także materiały pochodzenia prywatnego zebrane przez podziemne archiwum. W tej ostatniej grupie duża część dokumentów jest anonimowa, co stanowi zjawisko dość charakterystyczne dla całego ARG. Podobnie jak we wcześniejszych tomach, przynależność części dokumentów do wybranych grup może być dyskusyjna, gdyż zawierają one informacje z różnych dziedzin i okresów, a nawet z innych miast. Przy wątpliwych przypadkach jedynym rozwiązaniem była kwalifikacja na podstawie tych elementów, które dominują lub są szczególnie istotne w danym dokumencie. Należy brać pod uwagę subiektywny charakter niektórych naszych decyzji, ale mamy nadzieję, że opis edytowanych dokumentów i odwołania pozwolą czytelnikom dotrzeć do najważniejszych informacji oraz uzasadnień przyjętych rozstrzygnięć.

Dokumenty wydane w prezentowanych tomach podzielono na rozdziały zgodne z podanym tu wykazem. W części I (t. 33) są one następujące: *Obrazy getta*; *Wychowanie i edukacja*; *Życie religijne*; *Uchodźcy i przesiedleńcy*; *Walka z tyfusem*; *Listy*; *Prześladowanie i Zagłada*; w części II (t. 34) zaś: *Statystyka*; *Gospodarka*; *Szopy*; *Praca przymusowa*; *Komitety Domowe*; *Organizacje polityczne i społeczne, konspiracja*; *Służba Porządkowa*; „Trzynastka”.

Obrazy getta

Niniejszy tom otwiera grupa dokumentów zatytułowanych „Obrazy getta”. Składają się na nią impresje z codzienności Żydów warszawskich: od okresu przed zamknięciem getta do getta szczątkowego. Rozdział zaczyna się od anonimowej relacji „Wspomnienia z pierwszych miesięcy okupacji w Warszawie” (dok. 33/1)⁸ – bardzo ciekawego,

³ *Dzienniki z getta warszawskiego*.

⁴ *Hechaluc-Dror i Gordonia*; *Ugrupowania prawicowe*; *Syjonisci*. Dalsze tomy są w opracowaniu.

⁵ *Żydowska Samopomoc Społeczna*.

⁶ Np. *Życie i twórczość Geli Seksztajn*; *Spuścizny*; *Kolekcja Hersza Wassera*.

⁷ *Pisma Opoczyńskiego*; *Pisma Wilczyńskiego* i inne materiały.

⁸ Biorąc pod uwagę, że w tekście niniejszego Wstępu często odsyłamy do dokumentów opublikowanych w dwóch tomach (33 i 34), nr kolejny dok. poprzedziliśmy numerem danego tomu. Z kolei w przypisach stosujemy już tradycyjne odwołania przyjęte w serii.

dogłębnego tekstu dotyczącego m.in. formowania się oficjalnego przywództwa społeczności żydowskiej w czasie okupacji, czyli Rady Żydowskiej⁹. Jest to kluczowy dokument dla badania genezy RŻ, jej składu osobowego i jednocześnie jej odbioru przez społeczność żydowską. Z administracją żydowską związany jest też zawarty w tym rozdziale dłuższy tekst pisarza i publicysty, Jehudy Felda, dotyczący działalności komisji opałowej (dok. 33/16).

Pozostałe znajdujące się w tym rozdziale teksty dotyczą przede wszystkim sytuacji społecznej w getcie i są studiami życia codziennego osadzonych w nim Żydów. Kluczową rolę w tej kolekcji odgrywają reportaże Stanisława Różyckiego, nieznanego nam bliżej współpracownika ARG, autora opracowań o życiu codziennym i kulturalnym w getcie warszawskim. W jednym z nich Różycki pisał o sobie tak:

Sam byłem klientem, petentem, interesantem, pacjentem, pracownikiem społecznym i kulturalnym, wysiedleńcem, członkiem eksmitowanej rodziny. Sam przekraczałem mury i przez nie szmuglowałem się, sam przeszedłem przez wszystkie urzędy, wydziały, sekcje gminne, załatwiając własne sprawy. Osobiście miałem kontakt z organami policji i to kilkakrotnie, miałem sposobność poznania handlu i przemysłu. Pracuję w instytucji społecznej i w dziedzinie kulturalnej, żyję życiem ulicy i domu, próbuję układać sobie budżet miesięczny, sprzedaję i łatam deficyt, opieram się chorobom, leczę się na chroniczną chorobę i stykam się z lekarzami. Doznałem na własnej skórze doli wysiedleńca, który musi opuścić mieszkanie i przenieść się w niewiadome [dok. 33/14].

Z tych bogatych doświadczeń powstają reportaże Różyckiego – często bardzo brutalne w swoim realizmie opisy codzienności getta. Różycki najchętniej koncentruje się w nich na tych najsłabszych jednostkach w hierarchii gettowego życia – żebrakach, uchodźcach, dzieciach. Ich los wpisuje się w okrucieństwo gettowej ulicy: straszliwą biedę, wszechobecną przemoc i zażartą walkę o przeżycie.

Brutalność życia codziennego i dążenie do przetrwania pokazują też inne teksty znajdujące się w niniejszym tomie. Dwie relacje (dok. 33/17 i 33/18) dotyczą głośnego w getcie przypadku nekrofagii, do której doszło przy ul. Krochmalnej¹⁰. Z kolei „Wycieczka do Żydów, którzy żywią się psami, kotami i szczurami!!!!” (dok. 33/9) opisuje los pogrążonych w nędzy mieszkańców domów przy ul. Wołyńskiej, gdzie, jak pisał autor relacji, „stałe miejsce zajmuje anioł śmierci”. Dramatyczne reportaże i relacje zostały uzupełnione dokumentami, pokazującymi, że nawet w tak tragicznych warunkach bytowych mieszkańcy getta podejmowali próby normalnej egzystencji. Jest wśród tych materiałów zaproszenie na koncert symfoniczny (dok. 33/6), zestaw pytań do wywiadu z kobietami ciężarnymi (dok. 33/12), anonimowa lista rzeczy do załatwienia (dok. 33/24), ulotka reklamowa restauracji (dok. 33/25) czy bilety komunikacji miejskiej (dok. 33/26). Krańcowym przykładem tworzenia iluzji normalności jest relacja

⁹ Inne dokumenty poświęcone RŻ zgromadzono w tomie *Rada Żydowska w Warszawie*.

¹⁰ Oba świadectwa opisują jedno wydarzenie, ale podają różne miejsca tej tragedii. Według dok. 33/17 doszło do niego w domu przy ul. Krochmalnej 13 m. 20, z kolei w dok. 33/18 podano adres: ul. Krochmalna 18 m. 20. Pierwsze miejsce zostało potwierdzone przez relację z AŻIH (sygn. 302/239), drugie zaś w *Adama Czerniakowa dziennik* (s. 255). Bez dodatkowych informacji trudno rozstrzygnąć, który przekaz jest właściwy.

Dory Sztatman (dok. 33/10), dotycząca jej spotkania z dwoma niemieckimi żołnierzami w budynku Sądów Grodzkich na Lesznie i ich wspólnego spaceru poza gettem, określana w analizie Karoliny Sulej nie tyle świadectwem faktycznych zdarzeń, co raczej śladem po „faktach mentalnych” – pragnieniu, marzeniu, zaprzeczeniu¹¹.

Wśród dokumentów zawartych w rozdziale warto zwrócić też uwagę na dwa anonimowe teksty: datowane na maj 1942 r. „Notatki dotyczące życia getta warszawskiego wiosną 1942 r.” (dok. 33/19) i pochodzącą z czerwca 1942 r. „Relację o nastrojach w getcie warszawskim” (dok. 33/20). Obydwa dokumenty znakomicie oddają napięcie i niepewność, a później strach – uczucia narastające w getcie w ostatnich tygodniach przed rozpoczęciem tzw. akcji likwidacyjnej – i traktować je należy jako uzupełniające do tekstów zawartych w ostatnim rozdziale tego tomu, dotyczących eksterminacji warszawskich Żydów wiosną i latem 1942 r. (dok. 33/105 i 33/106).

Do rozdziału dołączono też 76 zdjęć z getta warszawskiego zachowanych w ARG (dok. 33/34).

Wychowanie i edukacja

Rozdział drugi tomu, dotyczący szkolnictwa i wychowania, zawiera obszerne opracowania na temat losu dzieci i młodzieży żydowskiej oraz organizacji edukacji pod okupacją¹². Szkoły dla dzieci i młodzieży żydowskiej zamknięto 4 grudnia 1939 r., od początku okupacji prowadzono jednak tajne komplety na wszystkich poziomach nauczania. Od jesieni 1940 r. w getcie funkcjonowało jawne szkolnictwo zawodowe na poziomie ponadpodstawowym, a kursy i szkolenia zawodowe organizowane były m.in. przez ORT i Toporol. Pod przykrywką tychże kursów prowadzono też zajęcia na poziomie uniwersyteckim, w tym studia medyczne organizowane przez RŻ pod nazwą Kursu Przysposobienia Sanitarnego do Walki z Epidemiami. Kursy te, choć często wysoko płatne, były niezwykle popularne, a uczestnictwo w nich zwalniało z obowiązku pracy przymusowej. Zezwolenie na uruchomienie jawnych szkół na poziomie podstawowym uzyskano dopiero w październiku 1941 r., pierwszy i ostatni oficjalny rok szkolny trwał zaś do czerwca 1942 r. Jednocześnie przez cały czas istnienia dzielnicy zamkniętej prowadzona była działalność edukacyjna w placówkach opiekuńczych: świetlicach, półinternatach, domach dziecka czy kąciakach dla dzieci. Nowo utworzone szkoły podlegały Wydziałowi Szkolnemu RŻ, a nadzór nad treściami wychowawczymi i wybór języka nauczania należał do patronatów szkolnych. Szkoły te objęły swoją działalnością jednak najwyżej ok. 20% spośród znajdujących się w getcie dzieci.

Omawiany rozdział rozpoczyna obszerny artykuł przeglądowy, opatrzone wieloma aneksami, zawierającymi listy, memoriały i sprawozdania, czyli opracowanie pt. „Środowisko nauczycielskie i młodzież szkolna z publicznego szkolnictwa powszechnego dla żydowskich dzieci w Warszawie (szabasówki) podczas wojny” (dok. 33/35). Jest to

¹¹ „*Uśmiechał się do mnie i przesyłał mi ręką pocałunki*”. O relacji Dory Sztatman, oprac. K. Sulej, współpraca J. Leociak, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 5, 2009, s. 455–459.

¹² Na temat nauczania w getcie warszawskim zob. *Dzieci*, s. XI–XV. Dokumenty związane z edukacją i wychowaniem znajdują się także w tomie *Getto warszawskie. Życie codzienne*, cz. 7.

podstawowe źródło znajdujące się w kolekcji ARG do badań nad historią szkolnictwa żydowskiego w pierwszym roku wojny i później w getcie warszawskim. Jako uzupełnienie opracowania na temat aspektu organizacyjnego szkolnictwa w getcie potraktować można z kolei znajdujący się w tym rozdziale „Protokół z drugiego zebrania plenarnego Żydowskiej Rady Szkolnej w Warszawie” (dok. 33/38).

Nieco inny charakter ma zamieszczone w tomie przed ww. dokumentem anonimowe opracowanie pt. „Szkolnictwo” (dok. 33/37). Celem jego autora (lub autorów) jest odtworzenie pełnego obrazu edukacji w getcie: zarówno jej najbardziej chwalebnych, jak i jednoznacznie negatywnych przejawów. W dokumencie znajdują się więc wzmianki o narażających życie edukatorach-idealistach i rodzicach wydających na naukę dzieci ostatnie grosze, ale też o pseudonauczycielach, widzących w swych uczniach wyłącznie źródło łatwych pieniędzy. Pomimo to, dokument kończy się optymistycznym stwierdzeniem, które uznać można za przesłanie organizatorów szkolnictwa w getcie:

Im normalniejsza jest praca, tym – zdaniem [naszym] – lepszy jest wynik pracy i nie tylko pracy. Bo w tym [z]jawisku jest nadzieja, że młodzież pomimo wszystko po wojnie potrafi w normalnych warunkach spełnić swe zadanie. Na tym polega kierunek wychowawczy szkolnictwa całego getta. Jeśli my, starsi, dla zdrowego trzonu społeczeństwa [jesteśmy] pod wieloma względami przeważnie już straceni, to [następne] pokolenie niewykolejone z[e] swych dróg, będzie mogło [wypełniać] swą funkcję.

W rozdziale poświęconym edukacji znaleźć można również opracowanie dotyczące domu sierot przy ul. Mylnej 18 (dok. 33/39) oraz dwie, zachowane we fragmentach, anonimowe relacje na temat postaw młodzieży w getcie: „Dwa i pół roku w życiu młodzieży (przegląd)” (dok. 33/41) i „Referat o młodzieży w getcie warszawskim” (dok. 33/42). Uzupełnieniem tej grupy tekstów jest opracowanie z serii „Młodzież na kursach zawodowych” (dok. 33/47). Stanowi ono biografię Bronka Segalowicza – studium psychologiczne przedwojennego licealisty, w getcie ucznia kursu ślusarsko-mechanicznego.

Warto zwrócić również uwagę na anonimowy artykuł „O niebezpieczeństwie konwersji” (dok. 33/43). Jest to niezwykle ciekawy głos ortodoksyjnego Żyda w sprawie ratunku dzieci żydowskich przez przekazywanie ich na wychowanie do klasztorów i do placówek wychowawczych prowadzonych przez Kościół katolicki. Autor tekstu, który stracił w czasie deportacji córeczkę, zdecydowanie sprzeciwia się takiemu sposobowi ratowania dzieci, widząc ich ewentualną konwersję jako bardziej godzącą w istnienie narodu żydowskiego niż przelana krew. „Dusza ulega spaleniu, a ciało istnieje i kto ośmieli się powiedzieć, że jest to tego warte?” – pyta dramatycznie w swoim tekście. W rozdziale znajdują się również dwa dokumenty związane ze śmiercią nauczycielki Lizy Nachstensztajn: jej list pożegnalny i zaproszenie na akademię żałobną po jej śmierci (dok. 33/44 i 33/45).

Życie religijne

W trzecim rozdziale znaleźć można kolejne dokumenty pochodzące z żydowskich kręgów ortodoksyjnych. Są one szczególnie ciekawe ze względu na zasadniczy brak

tego typu tekstów w ARG¹³ i wciąż niedostateczną ich obecność w studiach nad Zagładą na ziemiach polskich. Napisane z pozycji religijnej pozwalają nam na dotarcie do wciąż mało rozpoznanego doświadczenia Zagłady w tradycyjnych środowiskach żydowskich¹⁴.

Pierwsze dokumenty w rozdziale trzecim dotyczą przestrzegania przepisów religijnych w warunkach okupacji. Otwierający rozdział dokument autorstwa Kalmana Huberbanda, pt. „«Marsz» do mykwy, początek roku 5701 [1940]” (dok. 33/48), opisuje łamanie istniejącego od początku 1940 r. zakazu zgromadzeń o charakterze religijnym przez nielegalne korzystanie z mykwy. Autor wpisuje niemieckie zakazy dotyczące praktyk religijnych w dzieje prześladowań żydowskich. Jak pisze:

Mimo wielkiego niebezpieczeństwa, w którym się znaleźliśmy, cała ta sprawa bardzo nas podekscytowała. Przed naszymi oczami staje, jak żywy, obraz naszych dziadków w Hiszpanii, którzy w obawie przed inkwizycją obchodzili sedery czy też modlili się w minianie w zakonspirowanych piwnicach. Oni z pewnością nie wyobrażali sobie, że ich wnuki – po 400 latach – znajdą się w o wiele gorszej sytuacji, a jeśli będą chcieli zanurzyć się w mykwie z okazji świąt, to będą musieli stosować te same metody, co ongiś ich dziadkowie.

Nawet po zniesieniu w 1941 r. części zakazów związanych z kultem religijnym, sytuacja panująca w getcie ogromnie utrudniała życie zgodne z zasadami halachy. W przygotowanym przez rabina Skępego Józefa Gelerntera dokumencie pt. „Problem koszerności wśród uchodźców w Warszawie” (dok. 33/50) znaleźć można informacje o praktycznych krokach, podejmowanych przez przywódców religijnych w celu umożliwienia znajdującym się w getcie Żydom dochowania wierności zasadom religijnym. Do tej samej grupy zaliczyć trzeba też skierowaną przez rabina Szmuklera z Grójca do firmy Zeliga Hellera i Moryca Kohna prośbę o macę na Pesach, co pozwoliłoby na celebrowanie tego święta zgodnie ze zwyczajem (dok. 33/49).

Rozdział zamyka wykaz nazwisk znajdujących się w getcie osób, wyróżniających się pod względem religijnym, wraz z miejscowościami ich pochodzenia (dok. 33/52). Biogramy najbardziej znanych z nich, przywódców religijnych z dynastii Alterów, opisane są zaś w oddzielnym dokumencie (33/53).

Uchodźcy i przesiedleńcy¹⁵

Czwarty rozdział tomu otwierają teksty zawierające opisy tych, którzy przybyli do Warszawy podczas pierwszej fali przesiedleńczej – tzn. jeszcze przed zamknięciem getta – głównie ludności wygnanej z ziem wcielonych do Rzeszy. Jesienią 1940 r., w momencie zamknięcia getta, ich liczba mogła wynosić nawet 90 tys. To tej grupy uchodźców żydowskich,

¹³ Wyjątkiem są pisma rabina Szymona Huberbanda, które ukażą się w kolejnym tomie naszej serii.

¹⁴ Zob. H. Dreyfus, *Badania nad życiem religijnym Żydów w Polsce podczas Zagłady – główne źródła i podstawowe zagadnienia*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 9, 2013, s. 48–85. Na temat życia religijnego w getcie warszawskim zob. *Getto warszawskie II*, s. 655–680.

¹⁵ Na temat uchodźców i przesiedleńców w getcie warszawskim zob. *Getto warszawskie II*, s. 339–347, a także *Getto warszawskie. Życie codzienne*, cz. 2.

i ich stosunków z Polakami, docierającymi do Warszawy w pierwszych miesiącach po wybuchu wojny, dotyczą ciekawe teksty: „Polsko-żydowskie stosunki w czasie oblężenia Warszawy” oraz „Polsko-żydowskie stosunki w okupowanej Warszawie” (obydwa w dok. 33/56). Z kolei praski rabin, Jakub Zylbersztajn, opisuje wciąż mało zbadany aspekt gettoizacji: przesiedlenia wewnątrz Warszawy. W tekście „Praga” (dok. 33/55) pisze o żydowskiej ludności warszawskiej Pragi i jej przesiedleniu na teren getta.

Druga fala przesiedleńców żydowskich dotarła do getta warszawskiego między styczniem i marcem 1941 r. Falę tę stanowili głównie Żydzi z zachodniej części dystryktu warszawskiego, a wśród nich tzw. podwójni przesiedleńcy – już raz usunięci z terenów wcielonych do Rzeszy i ponownie wyrzuceni z miejsc swojego tymczasowego osiedlenia. Dramatyczną sytuację głównie tej grupy uchodźców na terenie getta pokazuje tekst „Punkt Leszno 2” (dok. 33/60), opisujący panujące w schroniskach fatalne warunki sanitarne, brak opieki lekarskiej i wynikającą z tego wysoką śmiertelność.

Wśród dokumentów zawartych w tym rozdziale warto zwrócić też uwagę na świadectwa dotyczące uchodźców z terenu Rzeszy. Grupa ta przybyła do Warszawy w kwietniu 1942 r. i składała się z ok. 4 tys. osób (pochodzących głównie z Berlina, Frankfurtu nad Menem oraz z Protektoratu Czech i Moraw). Żydzi z Rzeszy umieszczeni zostali w budynku kwarantanny (Leszno 109/111) i w gmachu Głównej Biblioteki Judaistycznej. Losy tych uchodźców opisane są w relacji pt. „Proszę, pomóżcie mi!” (dok. 33/54) – zapisie rozmowy z młodą kobietą, uchodźczynią z Niemiec, która w getcie poszukuje zaginionych członków swojej rodziny, a także w bardzo ciekawym zbiorze wywiadów z uchodźcami z Niemiec, zatytułowanym: „Relacje Żydów z Hamburga, Hanoweru i okolic” (dok. 33/58). Dokumenty te są jednymi z niewielu zachowanych do czasów współczesnych, które pozwalają nam dowiedzieć się więcej na temat tej zbiorowości.

Walka z tyfusem

Walce z epidemią tyfusu, jednemu z największych wyzwań gettowej egzystencji¹⁶, poświęcony jest natomiast piąty rozdział prezentowanego tomu. Żydów warszawskich dotknęły dwie fale epidemii tyfusu, związane z napływem uchodźców i przesiedleńców: w pierwszej połowie 1940 r., której szczytowa faza przypadła na marzec, kwiecień i maj tego roku, oraz kolejna, poważniejsza, od wiosny do późnej jesieni 1941 r. W sierpniu 1941 r. epidemia ta osiągnęła punkt kulminacyjny. Zebrane tu teksty pokazują walkę z tyfusem, ale również z czerwonką i gruźlicą, a także z chorobą głodową. Na początku rozdziału znajdują się obszerne, w dużej skali bogato poparte danymi liczbowymi, memoriały przygotowane prawdopodobnie przez RŻ na potrzeby władz niemieckich: „Memoriał o przyczynach tyfusu plamistego w Warszawie i propozycje jego zwalczania” (dok. 33/61) dotyczący głównie I wojny światowej i okresu międzywojennego, „Memoriał w sprawie profilaktyczno-społecznych przedsięwzięć w celu zwalczania gorączki plamistej w dzielnicy żydowskiej w Warszawie” (dok. 33/62), „Memoriał o profilaktycznych przedsięwzięciach w dzielnicy żydowskiej” oraz „Memoriał o rozszerzaniu się epidemii

¹⁶ Zob. też *Getto warszawskie. Życie codzienne*, cz. 5.

w Warszawie” (obydwa w dok. 33/63). Okresu przed zamknięciem getta dotyczy również anonimowe opracowanie pt. „O sytuacji zdrowotnej ludności żydowskiej w Warszawie (od końca 1939 do 1940 r.)” (dok. 33/64), zawierające ciekawe informacje na temat nadużyć, do których dochodziło podczas walki z epidemią w pierwszym roku wojny.

Następnie w rozdziale znajdujemy świadectwa podejmowanych prób poprawy sytuacji sanitarnej w getcie. Jednym z nich jest „Memoriał Komisji Zdrowia Grupy Narodowościowej Lekarzy Żydowskich w Warszawie w sprawie zagrożenia epidemicznego w getcie warszawskim” z końca czerwca 1941 r. (dok. 33/65). Autorzy owego memoriału apelują o polepszenie sytuacji w szpitalach, proponując obłożyć podatkiem na ten cel komitety domowe. Piszą oni m.in.:

Znajdujemy się w sytuacji pod względem zdrowotnym tragicznej, niezależnie od makabrycznych liczb, jakie zostały podane wyżej, musimy wypełniać nałożony przez Władze obowiązek izolowania chorych zakaźnych w szpitalach.

Ażeby zadośćuczynić obowiązkowi wobec społeczeństwa i Władz, założenie nowych szpitali, stworzenie kilku tysięcy nowych łóżek szpitalnych jest nieodzowną koniecznością, której realizacja musi być rozpoczęta natychmiast.

Postulat lekarzy został częściowo spełniony dzięki działalności Wydziału Opłat na rzecz Szpitalnictwa i Służby Zdrowia RŻ, do którego zadań należało zbieranie obowiązkowych składek na służbę zdrowia. Pobierano np. opłatę na rzecz walki z chorobami zakaźnymi, a w kontekście wysokiej liczby chorych na tyfus we wrześniu 1941 r. zarządzono przymusową zbiórkę na rzecz szpitali. Mieszkańcy getta otrzymali nakazy rekwizycyjne na rzeczy takie jak: bielizna pościelowa, koce, poduszki, materace lub pobierano od nich równowartość tych datków w gotówce. Obraz społecznego poczucia współodpowiedzialności za sytuację w getcie uzupełniają kolejne memoriały jego mieszkańców: indywidualne i grupowe, związane ze wzrastającą śmiertelnością i dramatyczną sytuacją finansową służby zdrowia. „W obliczu powyżej scharakteryzowanej tragedii, nasze sumienie społeczne nie tylko nie może pozostać w spokoju, ale wręcz dyktuje nam podjęcie kroków zaradczych. Nie przeceniamy naszych sił, ale też nie niedoceniamy” – piszą autorzy jednego z nich (dok. 33/67).

Listy

W następnym rozdziale tomu znajdujemy listy pisane do getta i z niego wysyłane¹⁷. „Zapewne będziecie zdziwieni moją kartą, gdyż taki długi okres czasu nie dałem o sobie znaku życia, tą drogą proszę mi wybaczyć, za moje tak długie milczenie, ale czas i formalne lenistwo było przyczyną tego, a teraz mogę wam donieść, że jestem Bogu dzięki zdrów” (dok. 33/68) – pisze w sierpniu 1940 r. z Warszawy niejaki Ajzenman. Większość listów zawartych w tym tomie, podobnie jak tu wspomniany, składa się z prostych pozdrowień, pytań o zdrowie, zapewnień o bezpieczeństwie. Nieliczne zawierają prośby o pomoc. Dwa z nich pochodzą od pisarzy żydowskich, zwracających się o pomoc

¹⁷ Zob. też *Listy o Zagładzie i Wrzesień 1939 i listy*.

finansową do zamożnych mieszkańców getta. „Jestem żydowskim poetą, każdego dnia, kiedy myję swoje ciało – jedynie skórę i kości, bo resztę całkiem już straciłem, nie mam już matki, która by mnie żałowała, myślę, że już zostałem tknięty przez śmierć” – tak przykładowo pisze do działacza społecznego, Dawida Guzika, jeden z literatów, P. Wejland (dok. 33/74). Najbardziej dramatyczne wśród listów z prośbą o pomoc są te wysyłane z Umschlagplatzu przez zgromadzonych tam Żydów, szukających ostatniej możliwości ratunku przed deportacją do Treblinki. Nie wiemy, czy uzyskano na nie jakąkolwiek odpowiedź.

Prześladowanie i Zagłada

Ostatni, siódmy rozdział tomu 33 grupuje dokumenty dotyczące bezpośrednio prześladowania i Zagłady Żydów warszawskich. Rozpoczynają go relacje na temat ataków antysemitycznych pojawiających się jeszcze przed zamknięciem getta. „W żydowskiej martyrologii nie zdarzyło się jeszcze, żeby pogrom trwał tak długo. Zwykle pogrom trwa dzień, kilka dni, miesiąc. Teraz trwa on bez końca” – zapisał w grudniu 1940 r. anonimowy autor relacji: „Warszawskie refleksje” (dok. 33/87). I tak na początku prezentowanego rozdziału zamieszczono dokument poświęcony śmierci dziennikarza Lipy Kestina (dok. 33/82), dalsze opisują m.in. egzekucję 53 Żydów z Nalewek (dok. 33/83), przemoc podczas pracy przymusowej (dok. 33/84), przejście majątków i przemoc seksualną (dok. 33/85). Część tę uzupełnia lista ulic, z których Żydzi muszą się przenieść do nowo powstałej dzielnicy żydowskiej (dok. 33/86).

Kolejne relacje dokumentujące prześladowania Żydów dotyczą okresu po zamknięciu getta. Wśród nich zawarto m.in. świadectwo o samowoli Lagerschutzu (dok. 33/89), ukazujące przemoc podczas łapanek do obozów pracy przymusowej, których ofiarą padają również policjanci żydowscy, a także relacje dotyczące zmniejszenia granic getta w październiku 1941 r. (dok. 33/92) i konfiskaty futer w grudniu 1941 r. (dok. 33/94). Ważne dokumenty stanowią dwie uzupełniające się listy ofiar egzekucji, przeprowadzonej przez gestapo na terenie getta w nocy z 17 na 18 kwietnia 1942 r. (dok. 33/95 i 33/96). Pierwszy z nich jest spisana w języku polskim listą nazwisk, adresów zamieszkania i w niektórych przypadkach miejsc, w których znaleziono zwłoki danej osoby. Drugi, powstały w języku żydowskim, zawiera nieco krótszą listę, uzupełnioną o informacje dotyczące zamordowanych.

Ważnym źródłem jest również obszerna relacja działacza społecznego, Menachema Mendla Kona¹⁸, z jego wizyty w Areszcie Centralnym dla Dzielnicy Żydowskiej przy ul. Gęsiej w Warszawie w końcu maja 1942 r. (dok. 33/97). Kon opisuje w niej tragiczne warunki panujące w owym więzieniu, szczególnie dotkliwe dla znajdujących się tam dzieci, głównie małych szmuglerów, i specjalne względy, którymi cieszą się lepiej sytuowani więźniowie. Jako uzupełnienie tego dokumentu widzieć trzeba następującą po nim notatkę na temat ucieczki dwóch więźniów ze szpitala na Czystem (dok. 33/98).

¹⁸ Menachem Mendel Kon (Kohn) (1881–1943), przed wojną zamożny kupiec, w getcie warszawskim współpracownik ŻSS, skarbnik „Oneg Szabat”, autor zachowanego dziennika. Zob. *Spuścizny*, dok. 43–47.

Z Aresztem Centralnym związane jest też kolejne świadectwo, mianowicie anonimowa relacja pt. „Stu dziesięciu” (dok. 33/99), dotycząca głównie przygotowań do egzekucji w Babicach pod Warszawą stu więźniów z tzw. Gęsiówki oraz 10 funkcjonariuszy SP.

Zbiór dokumentów z okresu przed deportacjami zamykają artykuły napisane w czerwcu 1942 r. przez nauczyciela i jednego z najbliższych współpracowników „Oneg Szabat”, Eliasza Gutkowskiego – „Zagłada Żydów” (dok. 33/100) i „Krwawy bilans” (dok. 33/102), stanowiące niejako podsumowanie martyrologii Żydów w okupowanej Polsce. Z końca czerwca tego roku pochodzą też opisy przypadków Zagłady Żydów poza Warszawą, o których informacje dotarły do getta (dok. 33/101).

Kolejne dokumenty, pochodzące już z okresu deportacji i getta szczątkowego, pisane są z całym ciężarem świadomości zbliżającej się śmierci. Jest wśród nich poruszający tekst nauczyciela, Natana Smolara, będący relacją z deportacji, w której zginęli członkowie jego najbliższej rodziny, wśród nich trzyletnia córeczka, Ninkele (dok. 33/104). Wśród dokumentów zawartych w ostatnim rozdziale tomu 33 znajdziemy też esej pt. „Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć” pisarki Gustawy Jareckiej¹⁹ (dok. 33/105). Zawiera on słowa, które uznać można za przesłanie współpracowników Emanuela Ringelbluma: „Notujemy dowód winy, który nam samym nie przyda się już na nic. Ślad ma zostać ciśnięty jak kamień pod koła historii, żeby je zahamować. Ten kamień ma ciężar naszego poznania, które dosięgło dna okrucieństwa ludzkiego”.

Relacje zawarte w rozdziale siódmym zostały dopełnione przez dokumenty zawierające analizy demograficzne ludności żydowskiej w czasie deportacji oraz statystyki ilustrujące zjawiska społeczne zachodzące w getcie szczątkowym. Na końcu rozdziału znajdują się dwa spisy: „Spis miejscowości z dystryktów radomskiego, krakowskiego i galicyjskiego, w których Żydom wolno mieszkać na podstawie rozporz[ądenia] z dn. 28.10.[19]42 [r.]” (dok. 33/112) oraz niejasny dokument zatytułowany „Wykaz miejscowości” (dok. 33/113). Jest to lista miast i miasteczek z terenów przedwojennej Polski, wybranych według nieustalonego klucza.

Życie gospodarcze getta: statystyka, gospodarka, szopy, praca przymusowa

Problematyka gospodarcza w dokumentacji ARG zajmuje bardzo istotne miejsce, co było związane z polityką III Rzeszy prowadzoną w stosunku do ludności żydowskiej. Represje o charakterze gospodarczym od czasu dojścia Hitlera do władzy odgrywały w Niemczech, a później w krajach okupowanych ogromną rolę. Już pierwsze nazistowskie ustawy antyżydowskie miały na celu ograniczenie praw nie tylko politycznych, ale też ekonomicznych, zmierzały bowiem do stopniowego wyparcia Żydów z życia gospodarczego kraju.

¹⁹ Gustawa Jarecka (1908–1943), powieściopisarka i nowelistka (autorka m.in. powieści: *Inni ludzie*, Warszawa 1932; *Stare grzechy*, Warszawa 1934 i 1959; *Przed jutrem*, Warszawa 1936; *Ludzie i sztandary*, Warszawa 1938–1939 i 1947). W getcie pracowała w kancelarii RŻ, dla ARG robiła odpisy dokumentów. Zob. *Ludzie i prace „Oneg Szabat”*, s. XXVI, XXVII; *Kronika getta*, s. 579, 580; Kassow, s. 175–177.

Po zajęciu Polski w 1939 r. Niemcy już z całkowitą bezwzględnością przystąpiły do wyeliminowania ludności żydowskiej z oficjalnego życia ekonomicznego podbitych terytoriów. Pierwsze zastosowane restrykcje gospodarcze dotknęły społeczność żydowską znacznie przed oficjalnymi decyzjami i ustawami. Już podczas kampanii wrześniowej dochodziło do bezprawnych konfiskat majątku firm żydowskich, „zabezpieczania” towarów w hurtowniach, masowego przesiedlania ludzi bez odszkodowania za pozostawioną własność i bez prawa zabrania jakichkolwiek ruchomości. Postępowanie okupantów było dwutorowe i nie do końca logiczne, gdyż z jednej strony ich celem było wyparcie Żydów z gospodarki i grabież mienia żydowskiego, a z drugiej starano się utrzymać i wykorzystać wybrane grupy pracowników, nie tylko jako zwykłą siłę roboczą, ale też jako specjalistów w różnych gałęziach przemysłu. Podobne ograniczenia w tym czasie, a także w kolejnych latach okupacji, dotyczyły również ludności polskiej, ale w znacznie mniej drastycznej skali.

Od października 1939 r. zaczęły wchodzić w życie różne szczegółowe przepisy prawne, które potwierdzały już wcześniejsze restrykcje lub uprawomocniały nowe. Poważnie ograniczono ludności żydowskiej obrót gotówką (do 2000 zł) i dostęp do posiadanych oszczędności bankowych (wyплаты tylko do 250 zł tygodniowo)²⁰. Narzucano przedsiębiorstwom żydowskim zarząd komisaryczny. Firmy i sklepy należące do Żydów musiały mieć widoczne oznakowanie. Cały majątek nieruchomy i ruchomy miał być objęty ewidencją. Niektóre zarządzenia, choć nie miały charakteru gospodarczego, faktycznie prowadziły do dalszej izolacji Żydów od gospodarki krajowej, np. przez zakaz przenoszenia się z miejsca na miejsce (1 stycznia 1940 r.), przymus pracy czy zakaz korzystania z kolei (26 stycznia 1940 r.).

Zasadniczym przełomem, także w dziedzinie gospodarczej, było utworzenie gett. Chociaż nie udało się całkowicie odizolować dzielnic zamkniętych od otaczającego ich systemu ekonomicznego, to wymiana gospodarcza między gettami a „stroną aryjską” była wszędzie bardzo ograniczona. W samych gettach, w zależności od stopnia ich izolacji, istniały różne formy życia gospodarczego – od jawnego po nielegalne. Warszawskie getto nie było typowe, gdyż ze względu na wielkość i miejsce cieszyło się w porównaniu z innymi dość rozwiniętymi strukturami gospodarczymi. W getcie handlowano, działały również: firmy, warsztaty rzemieślnicze, mniejsze zakłady, ale też duże zakłady, tzw. szopy, nastawione na produkcję dla Niemców. Pewne grupy pracowników zatrudniono poza granicami getta, na tzw. placówkach i w obozach pracy.

Jak wspomniano, getta warszawskiego nie udało się Niemcom odciąć od pozostałej części miasta. Jawny i tajny przepływ towarów, usług i kapitałów przez granice dzielnicy zamkniętej pozwalał podtrzymać cienkie nici łączące gospodarki obu części miasta prawie do końca istnienia getta. Oficjalny urząd nadzorujący wymianę gospodarczą getta (Transferstelle) kontrolował tylko część rzeczywistego przepływu towarów. Getto musiało importować bardzo dużo dóbr, ale przede wszystkim żywność.

²⁰ Już 18 września 1939 r. wydano wspomniane zarządzenie (ogłoszone na początku października) o obrocie pieniężnym. Przepisy te zostały zaostrzone przez okólnik Wydziału Dewizowego GG z 20 listopada 1939 r., który ograniczał wysokość wypłat miesięcznych do 500 zł, resztę należało przekazać na zablokowane konto bankowe. Zob. *ARG. Getto warszawskie II*, dok. 7; A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 186.

Jej znaczna część trafiała do darmowego lub prawie darmowego rozdawnictwa, ale to, co pozostało, sprzedawano osobom o sile nabywczej. Mimo bowiem ogromnej nędzy i przeludnienia, w getcie warszawskim część ludności pracowała i miała dochody, inni dysponowali oszczędnościami lub towarami, które mogli sprzedać, dzięki czemu handel rozwijał się, a drobne zakłady rzemieślnicze otrzymywały zamówienia.

Polityka okupanta wobec ludności żydowskiej nie była jednak jednolita. Następowwały pewne zmiany, zależne od panujących tendencji oraz potrzeb maszyny wojennej III Rzeszy. Część administracji niemieckiej próbowała łagodzić niektóre zarządzenia antyżydowskie, aby zwiększyć produkcję getta i poprawić jej jakość. Niektórzy przedsiębiorcy niemieccy, czerpiący ogromne zyski z wymiany gospodarczej z gettem, również byli zainteresowani dalszym rozwojem swoich firm, zwiększeniem zatrudnienia i produkcji. Te projekty miały tylko doraźny wpływ na przedłużenie losów ludności żydowskiej, a z czasem jedynie wybranych jej grup, które najlepiej nadawały się do ciężkiej pracy.

Niemcy nie tylko przeprowadziły ogólną grabież mienia Żydów, a następnie przez kilka lat zmuszały ich do niewolniczej pracy, ale w trakcie Zagłady przyszłe ofiary musiały pomagać oprawcom i sprzątać po swoich bliskich. We wszystkich gettach, także w warszawskim, specjalne oddziały zajmowały się sprzątaniem po wysiedlonych, chowaniu poległych, a przede wszystkim gromadzeniem i selekcją opuszczonego mienia. W Warszawie służył temu specjalny urząd (Werterfassung) powołany przez SS, który zatrudniał ok. 4 tys. osób.

Dokumenty zebrane w tomie 34 jedynie dotyczą niektórych problemów gospodarczych, z którymi borykała się ludność getta warszawskiego. Znalazła się tu dokumentacja w dużym stopniu opracowana przez grupę najbliższych współpracowników Emanuela Ringelbluma. Nie ma wątpliwości, że zagadnienia ekonomiczne miały być ważnym fragmentem monografii o getcie warszawskim, której opracowanie planował zespół „Oneg Szabat”. Niektóre z tych dokumentów zostały pozyskane przez współpracowników Ringelbluma z innych źródeł, np. z RŻ i ŻSS. Prezentowany zbiór podzielono w trakcie prac wydawniczych na kilka grup, odpowiadającym kolejnym, wspomnianym już, rozdziałom tomu 34: 1) *Statystyka*, 2) *Gospodarka*, 3) *Szopy*, 4) *Praca przymusowa*. Wśród dokumentacji statystycznej na większą uwagę zasługuje dok. 34/1. Jest to bardzo obszerne opracowanie, zawierające obok licznych tabel także omówienia i analizy prezentowanego materiału statystycznego z różnych dziedzin życia w getcie, znacznie wykraczającego poza tematykę gospodarczą. Są tu informacje o zmianach demograficznych, strukturze społeczno-zawodowej Żydów, umieralności, sytuacji poszczególnych grup zawodowych i wiekowych, pomocy, budżetów rodzinnych itd. Niestety nie wiemy, kto był autorem tego opracowania, ale nie można wykluczyć, że powstało ono na zlecenie RŻ, a „Oneg Szabat” przejął je tylko przez zaufanych współpracowników spośród urzędników zatrudnionych w Judenracie. Za tą hipotezą przemawia charakter zachowanego dokumentu, bogactwo zawartych w nim szczegółowych danych, których zebranie wymagało niewątpliwie dostępu do akt urzędowych. Z informacji zawartych w tym źródle wynika, że część materiału do jego opracowania zebrano na podstawie ankiety przeprowadzonej w 32 domach getta. Celowo wybrano „ośrodki największej nędzy, jak i przeciętnego drobnomieszczaństwa”²¹, aby uzyskać w miarę obiektywny obraz sytuacji

²¹ ARG. *Getto warszawskie II*, s. 14.

różnych grup społecznych. Ta informacja dodatkowo potwierdza podejrzenie, że zlecniodawcą omawianej statystyki była RŻ. Mało jest bowiem prawdopodobne, aby na tego typu badania ankietowe mogli sobie pozwolić członkowie zespołu Ringelbluma. Należy też zastanowić się, w jakim celu urzędnicy RŻ gromadzili dokumentację statystyczną, ale na to pytanie odpowiedź akurat jest prosta – Judenrat musiał przygotowywać regularne sprawozdania dla władz niemieckich, obejmujące bardzo dokładne informacje na temat sytuacji w getcie. Nie można też wykluczyć, że niektóre badania zlecał na własną rękę, aby uzyskać dodatkowe dane, np. dotyczące potrzeb żywieniowych ludności itp. Wiemy bowiem, że RŻ wielokrotnie występowała do władz niemieckich o dodatkowe dostawy żywności i środki na ich zakup. Wysyłano również różne memoriały zawierające szczegółowe dane o warunkach panujących w getcie.

Interesujący jest także kolejny dokument w tym zbiorze (dok. 34/2), niestety poważnie uszkodzony, a zawierający m.in. statystykę transportów z Warszawy do obozów pracy na terenie GG. Dane te pochodzą tylko z okresu od stycznia do kwietnia 1941 r. Obok informacji o liczbie wysłanych pracowników, znajdziemy tu też nazwy obozów, do których trafiali warszawiacy, oraz bardzo interesującą analizę struktury zawodowej obozowiczów.

Dokument ten jest jednym z wielu, zawierających materiały pasujące do różnych części dokumentacji ARG. Statystyka „obozowa” powinna trafić do tomu dotyczącego obozów pracy. Z kolei tabele zawierające dane o śmiertelności ludności getta dobrze pasują do materiałów prezentowanej tu części kolekcji. Ciekawym dokumentem jest też niemiecka ankieta dotycząca zwierząt hodowlanych. Niestety nie wiemy, czy zawiera ona pełne dane na temat hodowli w getcie, chyba raczej należy sądzić, że podane w niej informacje nie są kompletne (dok. 34/4). W rozdziale tym znajdziemy również wykresy zawierające porównania cen różnych artykułów w dzielnicy zamkniętej (dok. 34/5).

Bardzo licznie reprezentowane są w kolekcji materiały dotyczące produkcji przemysłowej i handlu w getcie. Wyraźnie widać, że te dwie dziedziny odgrywały w życiu gospodarczym dzielnicy ogromną rolę. Pierwsza dawała niewielkie, ale jednak pewne dochody ludności żydowskiej, a przynajmniej jej części. Fenomenem getta były z kolei różne rodzaje drugiej: handel jawny, półjawny oraz szmugiel. Handel jawny miał liczne oblicza, poczynszy od targów, na których handlowało się dosłownie wszystkim, a bardzo istotne miejsce zajmowała w nim starzyzna – towary przechodzące z ręki do ręki, takie jak: znoszone ubrania, buty, pościel, używane garnki, stare książki, uszkodzone meble itd. Wyprzedaż sprzętów domowych i garderoby była jedną z form zarabkowania i zdobywania środków na życie, zwłaszcza przez tych, którzy nie mieli innych dochodów. Głód zmuszał do pozbywania się nawet najpotrzebniejszych rzeczy. Oczywiście na targach sprzedawano i kupowano też artykuły żywnościowe, a oprócz targów funkcjonowały sklepy, również takie z luksusowymi produktami. Anormalne położenie kilkuset tysięcy zbiorowości, odciętej murem i głodzonej, doprowadziło do rozwoju nielegalnego handlu (szmuglu), który przynajmniej w niewielkim stopniu łagodził braki zaopatrzenia ludności w getcie. Nie było i już raczej nie będzie szczegółowych danych dotyczących skali tego zjawiska, ale z pewnością odgrywało ono znaczącą rolę w życiu gospodarczym „zamkniętej dzielnicy” (dok. 34/27–32).

Ogromne znaczenie dla ludności getta miało zatrudnienie w szopach i na tzw. placówkach, czyli w zakładach leżących poza gettem. Mimo niskich wynagrodzeń, czy

nawet ich braku, praca ta dawała pewne możliwości przetrwania. Niewielkie zarobki uzyskiwane w zakładach pozwalały też na zakup brakujących towarów. Osoby udające się do pracy poza getto miały również szanse na zdobycie artykułów żywnościowych i dostarczenie ich swoim głodującym rodzinom. Placówkarze w największym stopniu mogli także prowadzić handel wymienny między gettem a „stroną aryjską”. Stałe zatrudnienie zyskało wielkie i decydujące wręcz znaczenie po rozpoczęciu w lipcu 1942 r. deportacji mieszkańców getta do Treblinki, gdyż często było ono przepustką do dalszego życia. Na szczęście nie wszyscy zdawali sobie sprawę, że „numerki życia”, czyli zaświadczenia o posiadaniu miejsca pracy w szopach, miały wyłącznie przedłużyć agonię.

W ARG zachował się duży zbiór dokumentów związanych z szopami. Wśród nich na uwagę zasługują spisy szopów i innych zakładów, gdzie pracowała ludność żydowska. Zachowały się nie tylko wykazy samych zakładów (z adresami), ale również adresy domów, w których mieszkali pracownicy niektórych szopów. Wiedzę na temat życia pracowników szopów w getcie szczątkowo ilustrują dodatkowo relacje bezpośrednich świadków (por. np. dok. 34/57), czy tekst będący już nie tylko zwykłą relacją, ale literaturą faktu wyższego rzędu, do której trzeba zaliczyć esej Jehoszui Perlego (dok. 34/56). Interesującymi świadectwami są też dokumenty związane z członkami straży przemysłowej na terenie getta, czyli Werkschutzu (dok. 34/46). Dokumenty ARG pokazują, że nawet w getcie szczątkowo wokół szopów próbowano tworzyć namiastki normalnego życia. Prowadzono też działalność pomocową dla najbardziej potrzebujących. Utworzono specjalną komórkę społeczną, która zajmowała się przydzielaniem pomocy materialnej i lekarskiej, a jej współorganizatorem był Emanuel Ringelblum. Zachowała się dokumentacja tej organizacji (dok. 34/47). Choć praca w szopach była praktycznie przymusowa, to mimo wszystko nie można jej porównywać z zajęciami, do jakich zmuszali Niemcy niektórych Żydów podczas łapanek, urządzanych jeszcze przed zamknięciem getta. Szczególnym miejscem kaźni stały się wówczas budynki Sejmu, gdzie dręczono i zamordowano wiele osób, także Polaków. Miejsce to opisuje w swojej relacji Ojzer Koc (dok. 34/61).

Przy analizowaniu dokumentów związanych z życiem gospodarczym getta warszawskiego powstaje pytanie, które stale zadajemy przy opracowywaniu materiałów Archiwum Getta Warszawskiego: kto był autorem tych tekstów i dlaczego je przygotowywał? Wydaje się, że wśród członków zespołu Ringelbluma trudno wyodrębnić specjalistów od konkretnych zagadnień. Raczej nie było w „Oneg Szabat” komórki zajmującej się wyłącznie gospodarką ani osób piszących tylko na ten temat. Wśród autorów i kopistów występują tu niektórzy znani nam z innych tomów. Widzimy rękopisy: Hersza i Blumy Wasserów, Eliasza Gutkowskiego, Szmuela Szajnkindera, Mordechaja Szwarebarda, Nechemiasza Tytelmana czy Jerzego Winklera²². Z tego grona na wyróżnienie zasługuje Winkler, który bez wątpienia interesował się sprawami gospodarczymi i tej problematyce poświęcił wiele swoich tekstów, jednakże w tomie 34 edytujemy tylko pojedyncze z nich, np. dok. 34/4. Z innych jeszcze dotąd niewymienionych postaci należy wspomnieć nazwisko T. Tykocińskiego, którego opracowanie o handlu starzyzną

²² Więcej szczegółów o współpracownikach „Oneg Szabat”, zob. *Ludzie i prace „Oneg Szabat”*, s. XX i n.

uratowało się w zbiorach ARG (dok. 34/29). Dawid Berliner pisał z kolei o produkcji przemysłowej i rzemieślniczej w getcie, o nowych zawodach, które były odpowiedzią na nienormalne warunki panujące w dzielnicy zamkniętej (dok. 34/20). Osobny esej Berliner poświęcił zaś szmuglowi, pokazuje w nim wspomniane już wielkie znaczenie nielegalnego handlu ze „stroną aryjską” dla uzupełnienia oficjalnego zaopatrzenia getta (dok. 34/32).

Komitety Domowe

Komitety domowe w getcie warszawskim były pewnego rodzaju fenomenem społecznym, a ich funkcjonowanie przykładem współpracy sąsiedzkiej i pomocy humanitarnej organizowanej przez mieszkańców w obliczu zagrożenia, którym była restrykcyjna polityka okupanta prowadzona wobec Żydów. Początki działalności komitetów domowych związane są z inicjatywami podjętymi w ramach obrony cywilnej podczas kampanii wrześniowej, a dokładnie w okresie oblężenia Warszawy. Wówczas to na terenie całego miasta w ramach jednostek obrony przeciwlotniczej powstawały w poszczególnych blokach/kamienicach cywilne jednostki wsparcia. Oprócz zadań czysto obronnych, wypełniały one również te o charakterze społecznym, jak np. zaopatrzenie lokatorów w żywność, pomoc dla uchodźców itp.

Po zakończeniu działań wojennych, wobec występowania nadal wielu problemów, np. aprowizacyjnych, zaistniała potrzeba kontynuowania takiej formy współpracy. Pierwszy KD, jak podkreślają zgodnie badacze, powstał przy ul. Nalewki 23 (dok. 34/65), a jego inicjatorem był późniejszy działacz społeczny, Eliasch Kahan, kupiec z tejże kamienicy. Idea zakładania komitetów domowych na terenie kamienic bardzo szybko znalazła naśladowców i w krótkim czasie podobnie działające komórki zaczęto tworzyć w całej Warszawie. Początkowo były to inicjatywy mieszkańców poszczególnych kamienic, a ich działalność nie miała żadnej zorganizowanej formy. Jednak już na początku 1940 r. podjęto kroki, mające na celu ujednolicenie ich funkcjonowania. W maju tego roku doszło do zjednoczenia komitetów blokowych w ramach ŻSS–KK, w czym duży udział miał E. Ringelblum (dok. 34/64 i 34/65).

Do podstawowych zadań komitetów domowych należało przede wszystkim organizowanie pomocy dla mieszkańców danej kamienicy. Komitety prowadziły akcje zbierania funduszy, żywności bądź innych środków niezbędnych dla udzielenia wsparcia najbardziej potrzebującym lokatorom. Beneficjentami tej pomocy byli także np. przesiedleńcy czy sieroty, dla których często stwarzały one jedyną szansę na uzyskanie jakiegokolwiek wsparcia. W tym miejscu warto zaznaczyć, że RŻ dostrzegła „potencjał” drzemący w komitetach i zaczęła je traktować jako dodatkowy instrument fiskalny, służący do ściągania danin oraz egzekwowania różnych obowiązków, np. stawiennictwa do prac przymusowych²³.

Członkowie Zarządu KD byli wybierani na walnych zebraniach spośród mieszkańców kamienicy podczas głosowania. Prezydium komitetu składało się z przewodniczącego, jednego lub kilku wiceprzewodniczących (w zależności od liczby

²³ Kassow, s. 134–135.

lokatorów), skarbnika, sekretarza (ewentualnie ich zastępców) oraz przewodniczących poszczególnych referatów. Przy KD działały bowiem komisje i referaty (np. Finansowa, Rewizyjna, Sanitarna, Imprezowa, Opieki nad Dzieckiem, do spraw uchodźców) oraz koła (m.in. Koło Pań, Koło Młodzieży). Na potrzeby przeprowadzania doraźnych akcji powoływano zaś specjalne komisje. Łącznie liczba członków zarządu, w zależności od liczby lokatorów danej kamienicy, mogła wynosić nawet kilkadziesiąt osób²⁴. Z inicjatywy komitetów domowych tworzone też patronaty, które obejmowały opieką punkty dla uchodźców lub kuchnie, zazwyczaj istniejące w danej kamienicy. Ponadto działały przy KD sądy polubowne, rozstrzygające spory między sąsiadami²⁵.

Istotnym aspektem funkcjonowania komitetów były zebrania, w których oprócz członków zarządu, poszczególnych komisji i kół mogli uczestniczyć również lokatorzy. Podejmowano na nich decyzje dotyczące spraw finansowych (np. wysokości składek, przyznawania zapomóg, pomocy innym komitetom), sanitarnych (np. kompletowania apteczek, lustracji mieszkań), funkcjonowania kamienicy (np. zakupu żywności, naprawy elektryczności, wywozu śmieci), zbiórek, a także rozdzielano zadania oraz rozpatrywano prośby lokatorów. Najczęściej zebrań sporządzano protokoły podpisywane przez przewodniczącego oraz sekretarza.

Dotychczas najpełniej dzieje i działalność komitetów domowych przedstawiła Ruta Sakowska²⁶. Oprócz zachowanych w ARG dokumentów wykorzystała przy tym także akta ŻSS, AJDC oraz pamiętniki i dzienniki m.in. Emanuela Ringelbluma, Jonasa Turkowa²⁷, Michała Mazora²⁸, Chaima Arona Kapłana²⁹ i Henryka Bryskiera³⁰. Warto zaznaczyć, iż w swojej pracy Sakowska przedstawiła nieco wyidealizowany obraz działalności KD, zaangażowania ich członków, jak i stosunków panujących między tymi komór-

²⁴ Na Walnym Zebraniu KD przy ul. Nalewki 23 do Zarządu weszło 21 osób, a następnie dokoopowano jeszcze cztery. Zob. ARG. *Getto warszawskie II*, dok. 65, s. 364.

²⁵ O wszystkich aspektach działalności i funkcjonowania komitetów domowych traktuje „Konспект opracowania o komitetach domowych w getcie warszawskim”, zob. *Ludzie i prace „Oneg Szabat”*, dok. 31.

²⁶ Zob. R. Sakowska, *Komitety domowe w getcie warszawskim*, BŻIH 1967, nr 61, s. 59–86.

²⁷ Jonas Turkow (1898–1988), reżyser oraz aktor filmowy i teatralny. W getcie warszawskim kierownik Centralnej Komisji Imprezowej, zajmował się również działalnością społeczną. Autor wspomnień, m.in.: *Azój iz es gewen* [Tak to było], Buenos Aires 1948; *In kamf farn lebn* [Walcząc o życie], Buenos Aires 1949; *C’était ainsi. 1939–1943 la vie dans le ghetto de Varsovie*, Paris 1995; *La lutte pour la vie*, Paris 2005.

²⁸ Michał Mazor (?–ok. 1970), adw., w czasie wojny przewodniczący CKKD przy SPS (Międzydzielnicowej Komisji Komitetów Domowych). Uciekł z pociągu do Treblinki we wrześniu 1943 r. Autor wspomnień: *La cité engloutie (Souvenirs du ghetto de Varsovie)*, Paris 1955.

²⁹ Chaim Aron Kapłan (1880–1942 lub 1943), nauczyciel i publicysta, założyciel powszechnej szkoły hebrajskiej w Warszawie, autor hebr. podręczników szkolnych i prac pedagogicznych, od 1933 r. do śmierci prowadził dziennik, który ocalał poza gettem (wyd. pt. *Scroll of Agony. The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, tłum. i oprac. A.I. Katsh, New York 1965). Zginął w Treblince.

³⁰ Henryk Bryskier (1899–1945), inż., działacz społeczny. W czasie wojny organizator punktów dla uchodźców, wiceprezes ŻTOS, przewodniczący KD przy ul. Leszno 15; inicjator tworzenia kąpek dla dzieci. W czasie powstania w getcie warszawskim został wywieziony na Majdanek, skąd po kilku miesiącach uciekł. Ukrywał się w Warszawie. Autor pamiętnika: *Żydzi pod swastyką czyli getto w Warszawie w XX wieku*, Warszawa 2006.

kami a władzami zwierzchnimi. Jak już wspomniano, komitety domowe były pewnym społecznym fenomenem, a ich funkcjonowanie przykładem udanej współpracy sąsiedzkiej i pomocy humanitarnej organizowanej z pominięciem oficjalnych władz i administracji. Niemniej jednak, o ile często wymieniany przez Sakowską KD przy ul. Leszno 24 faktycznie można zaliczyć do wzorcowych, gdzie partykularne interesy zazwyczaj nie przesłaniały ogólnego dobra i działania na korzyść słabszych jednostek (co nie oznaczało oczywiście braku trudności w inkasowaniu podatków i składek od lokatorów), o tyle KD przy ul. Nalewki 23 nie do końca był przykładem modelowego współdziałania na rzecz ubogich lokatorów czy uchodźców. Targany wewnętrznymi konfliktami między patriotami podwórzowymi a działaczami społecznymi, z silną grupą opornych płatników, do których zaliczali się nierzadko majątni lokatorzy, trudnościami w ściąganiu składek (nawet od członków KD), faworyzowaniem „swoich”, istniał wyłącznie dzięki zaangażowaniu kilku aktywistów. Symptomatyczne, iż w tak ogromnej kamienicy kącik dziecka funkcjonował jedynie kilka miesięcy, po czym został zamknięty z powodu braku środków. Przedmiotem zebrań KD przy Nalewki 23 w 1941 r. były m.in. koncepcje – początkowo zmniejszenia pod względem liczebności miejsc, a następnie zlikwidowania (przeniesienia) punktu dla uchodźców, pod hasłem, że przesiedleńcy „mogliby w innym miejscu swoje położenie poprawić”. Nawet E. Kahan wystąpił w końcu z propozycją zorganizowania uchodźcom powrotu do domów lub wyjazdu do innych miast, „pozostałą nieliczną grupę umieściłoby się tam, gdzie by im było lepiej”³¹. Działanie to faktycznie przeprowadzono, ale i tak nie „uchroniło” to mieszkańców przed napływem nowych fal wypędzonych. Warto też odnotować, iż w kamienicy liczącej w początkowym okresie wojny 800–1000 lokatorów na walne zebranie w grudniu 1941 r. stawili się jedynie 62 osoby. Przypisać to po części można wyczerpaniu psychicznemu i fizycznemu mieszkańców (a co za tym idzie, zubożeniu), ich pauperyzacji (m.in. zbyt dużymi obciążeniami podatkowymi) czy po prostu wymieraniu. Pozostaje bez odpowiedzi fakt nieodnotowania w protokołach posiedzeń tego KD śmierci braci Kahanów, zamordowanych w tzw. rzezi kwietniowej w 1942 r.³²

Należy też nadmienić, że w ostatnim okresie zostało już opublikowanych kilka dokumentów w serii *Archiwum Ringelbluma* związanych z działalnością komitetów domowych³³. Ponadto dwa dokumenty ukazały się w zbiorze tekstów Pereca Opoczyńskiego³⁴.

W tomie 34 przygotowano do edycji omówione wyżej rękopisy pochodzące z Archiwum Ringelbluma dotyczące komitetów domowych (dok. 34/63–68). Uwieńczeniem dokumentacji z ARG do dziejów komitetów domowych w getcie warszawskim będzie zaś wydanie tomów obejmujących materiały ŻSS i pisma Pereca Opoczyńskiego³⁵.

³¹ Zob. ARG. *Getto warszawskie II*, dok. 65, s. 454.

³² Po protokole z dnia 15 kwietnia 1942 r. następuje protokół z 29 kwietnia 1942 r. Do morderstw doszło zaś w nocy z 17 na 18 kwietnia 1942 r. (zabito wtedy 52 osoby). Por.: dok. 95, 96 oraz ARG. *Getto warszawskie II*, dok. 65, s. 497.

³³ *Getto warszawskie. Życie codzienne*, dok. 20–24.

³⁴ Zob. P. Opoczyński, *Reportaże z warszawskiego getta*, oprac. M. Polit, Warszawa 2009, s. 87–124; *Historia Komitetu Domowego. Komitet domowy na Wołyńskiej [21]* i *Opracowanie o Komitecie Domowym w domu przy ul. Muranowskiej 6* [ARG I 655 (Ring. I/106)].

³⁵ *Żydowska Samopomoc Społeczna; Pisma Opoczyńskiego*.

Charakterystyczną cechą dokumentów prezentowanych w tomie 34 jest ich różnorodność, poczynawszy od opracowania działalności KD (dok. 34/63), przez protokoły z posiedzeń dwóch komitetów domowych (dok. 34/64 i 65), a skończywszy na protokole z lustracji pomocy świadczonej punktowi dla uchodźców przy ul. Nowolipki 76, przeprowadzanej zapewne przez ŻSS (dok. 34/66), oraz apeli KD do lokatorów (dok. 34/67 i 68). O ile wspomniany protokół, jak i dzieje KD przy ul. Gęsiej 19 zachowały się w oryginale, o tyle prezentowane protokoły komitetów domowych przy ul. Leszno 24 i Nalewki 23 są dziełem kopistów z „Oneg Szabat”. Z ich lektury wynika, że załączono do nich sprawozdania kasowe, księgi kasowe, listy wypłat zasiłków oraz zapewne karty wyborcze, które to dodatkowe dokumenty niestety się nie zachowały. Jest rzeczą znamioną, iż zarówno oryginalne dokumenty, jak i kopie protokołów KD (a także reportaże Opoczyńskiego) sporządzono w 1942 r. – końcowym okresie pracy tych komórek samopomocy społecznej.

Ocalałe kopie protokołów z posiedzeń komitetów domowych w kamienicach przy ul. Leszno 24 i Nalewki 23 są niestety w wielu miejscach mocno uszkodzone oraz nieczytelne. Nie zachowały się protokoły posiedzeń KD Nalewki 23 z okresu wrzesień – grudzień 1939 r.³⁶, do których wgląd miała autorka opracowania o tymże Komitecie. Samo opracowanie także ocalało fragmentarycznie, urywając się na rozdziale dotyczącym zbiorów finansowych. Ponadto brak jest elementów wymienionych przez autorkę – części trzeciej zatytułowanej „Inne komórki pracy opiekuńczej” oraz zakończenia, zawierającego opis stosunku KD do władz, m.in. do ŻSS. Z kolei protokoły KD przy ul. Leszno 24 rozpoczynają się od 20 lipca 1940 r., co również może wskazywać na kilkumiesięczne ubytki. Ostatni zapis z posiedzenia w tym domu ma datę 20 kwietnia 1942 r., natomiast w kamienicy przy ul. Nalewki 23 jest to 29 kwietnia 1942 r. Prawdopodobnie obydwa komitety funkcjonowały jeszcze w okresie późniejszym, jednak wydaje się, że w bardziej symbolicznym zakresie i w postaci szczątkowej.

Protokoły komitetów domowych zostały przepisane przez co najmniej trzech kopistów, którzy prawdopodobnie nie byli lokatorami kamienic przy ul. Leszno 24 i Nalewki 23. Przemawiają za tym błędne zapisy nazwisk mieszkańców, jak np. Hanczeich (nie ustalono prawidłowego brzmienia), firma Bornstein i Silberberg (w oryg.: Borensztajn i Zylberman), drukarnia Abrama Kejzmana (w oryg.: Kreizmana). Ponadto protokoły KD przy ul. Leszno 24 charakteryzuje duża niepoprawność stylistyczna i językowa, która być może wynika z trudności w odczytywaniu pierwotnego tekstu przez anonimowego kopystę. Niestety nie można ustalić stopnia jego ingerencji w oryginalny zapis. Natomiast osoba kopiująca akta KD na Nalewkach 23 (prawdopodobnie Stefa Szereszewska) zasygnalizowała pod datą 26 marca 1941 r. opuszczanie „dla oszczędności miejsca” części tekstu, tj. nazwisk przewodniczącego, sekretarza oraz pierwszego punktu posiedzenia, które nie ulegały zmianom. W czasie lektury tego źródła można też dostrzec omyłki typowo techniczne, popełniane przez kopystę, tj. gubienie kolejności linijek tekstu, automatyczne wstawianie nazwisk przewodniczących, omyłkowe zapisywanie nazwisk podobnie brzmiących, np. Zylberg – Zylberman. Prawdopodobnie nieuwadze kopysty należy też przypisać brak protokołu z dnia 4 stycznia 1942 r.

³⁶ Zachowane protokoły rozpoczynają się dokładnie od dnia 23 grudnia 1939 r. Por. *ARG. Getto warszawskie II*, dok. 65, s. 329.

Zachowane dokumenty KD ukazują pewną prawidłowość związaną ze znaczeniem adresów kamienic bądź ich lokatorów na tle całego getta warszawskiego. I tak w domu przy ul. Leszno 24 mieściła się jedna z dwóch drukarni RŻ, prowadzona przez Abrama Kejzmana. Ponadto lokatorką kamienicy była zająca dr Zofia Rosenblum-Szymańska³⁷. Na Gęsiej 19 swoją piekarnię miał obwołany „królem piekarzy getta” Daniel Blajman, zamordowany w tzw. rzezi kwietniowej w nocy z 17 na 18 kwietnia 1942 r. m.in. wraz z braćmi Eliaszem i Moszkiem Kahanami. Nalewki 23 to również ważny adres w getcie warszawskim. Mieściły się tam bowiem dwa punkty dla uchodźców³⁸, Kuchnia Ludowa nr 24, Ośrodek Zdrowia RŻ nr 4[?]³⁹, kibuce organizacji młodzieżowych Gordonia i Ha-Szomer ha-Cair (wraz z kuchnią i biblioteką dla pionierów), gdzie jednym z wychowawców był Mordechaj Anielewicz; a w okresie późniejszym (po tzw. wielkiej akcji) znajdowały się w tym miejscu magazyny Werterfassungstelle. Rozległa kamienica o czterech podwórzach zamieszkiwana była głównie przez zamożnych kupców, którzy mieli w niej swoje skład⁴⁰. Ich sąsiadami byli lekarze, prominentni urzędnicy, tacy jak Pinkus Czerski czy Leon Michelson⁴¹, rabini i krawcy. Z kolei KD działający w kamienicy przy ul. Wołyńskiej 21, o czym już wspomniano, opisał w jednym ze swych reportaży jego lokator Perec Opoczyński. Jemu to zawdzięczamy również opis działalności KD przy ul. Muranowskiej 6, gdzie pod numerem 15 mieszkali Bluma i Hersz Wasserowie⁴². Ringelblum w swojej kronice wspomina, że Opoczyński opisał także działalność KD przy ul. Leszno 24⁴³, co jednak wydaje się być pomyłką, chociaż nie można wykluczyć, iż

³⁷ Zofia Rosenblum-Szymańska (1888–1978), lekarz pediatra, neuropsychiatra i psycholog dziecięcy, współtwórczyni opieki zdrowotnej nad dziećmi w Polsce. W 1918 r. utworzyła w Warszawie pierwszą w kraju Poradnię Pedologiczną, którą kierowała w latach 1923–1939. Zorganizowała z ramienia CENTOS-u Zakład dla Dzieci Specjalnej Troski w Otwocku, którego w latach 1928–1939 była lekarzem naczelnym. Po wybuchu II wojny światowej wraz z Adolfem Bermanem i Józefem Gitlerem organizowała zarząd CENTOS-u, pełniąc funkcję lekarza naczelnego, któremu podlegały pod względem sanitarnym wszystkie placówki dziecięce. W październiku 1940 r. znalazła się w getcie warszawskim, zamieszkała przy ul. Leszno 24 m. 58. W sierpniu 1942 r. przedostała się poza dzielnicę zamkniętą. Po wojnie, w latach 1945–1949 pracowała w Departamencie Opieki nad Dzieckiem przy Ministerstwie Oświaty, a w latach 1949–1971 była kierownikiem Poradni dla Dzieci i Młodzieży w Instytucie Higieny Psychiczej w Warszawie. Autorka wspomnień: *Byłam tylko lekarzem...*, Warszawa 1979.

³⁸ W dokumentacji ŻSS zachował się wykaz patronatów nad punktami dla uchodźców (stan na dzień 31 marca 1941 r.), gdzie wymienione są dwa schroniska przy ul. Nalewki 23. Jedno jako punkt ŻTOS, drugie jako punkt przesiedleńczy. W zachowanych protokołach mowa jest zaś jedynie o drugim z wymienionych, w którym na czele patronatu stał członek Zarządu KD przy ul. Nalewki 23, pan Białykamię. Zob. ARG. *Getto warszawskie II*, dok. 65; AŻIH, ŻSS, sygn. 211/1077, s. 28.

³⁹ W opracowaniu *Getto warszawskie* podane są dwie sprzeczne informacje. Mianowicie na s. 303 czytamy, że Ośrodek Zdrowia RŻ nr 4 mieścił się przy ul. Nalewki 23, natomiast na s. 187 podano, że znajdował się on przy ul. Świętojerskiej 28. W protokołach KD przy Nalewki 23 nie jest on w ogóle wymieniony.

⁴⁰ Na utrzymaniu KD przy Nalewki 23 było co najmniej pięciu tragarzy.

⁴¹ Lejb (Leon) Michelson (?–1942), w getcie warszawskim pracował w ŻSS KOM w Wydziale Zaopatrywania (1942 r.). Zob. ARG II 197 (Ring. II/72).

⁴² Zob. *Ludzie i prace „Oneg Szabat”*, s. XLI.

⁴³ *Kronika getta*, s. 489.

reportaż taki powstał, ale się nie zachował. Według Samuela D. Kassowa „więcej dokumentacji dotyczącej komitetów domowych znajdowało się w nieodkrytych częściach Archiwum Oneg Szabat lub wśród materiałów zniszczonych przez wilgoć i pleśń”⁴⁴.

Trzeba też wziąć pod uwagę, że niemal żaden z lokatorów domów przy ul. Gęsiej 19, Nalewki 23 i Leszno 24 nie ocalał, podobnie jak nie przetrwały ich księgi meldunkowe. Jedynym śladem po mieszkańcach nieistniejących już kamienic, a nawet ulic⁴⁵ są zachowane w ARG dokumenty, a w nich nazwiska, pełnione funkcje, numery mieszkań. Dynamika zebrań komitetów domowych i poruszanych na nich zagadnień odzwierciedla w skali mikro zjawiska i problemy będące codziennością całego getta warszawskiego. Zarysowuje się obraz mieszkańców, którzy wraz z upływem czasu uginają się pod ciężarem niezliczonych podatków i opłat, wzrastającej pauperyzacji, szalejących chorób czy nasilenia terroru ze strony okupanta. Powoli wycofują się oni z życia społecznego, obojętnieją lub też po prostu wymierają. Przewodniczący KD przy ul. Gęsiej 19 w odpowiedzi na swoją dymisję usłyszał: „nie będzie to miało wpływu na bieg wypadków, «gdyż komitetowanie [p]ana skończyć się może wraz z życiem albo końcem wojny»”⁴⁶.

Organizacje polityczne i społeczne, konspiracja

Warunki, w jakich znalazła się ludność żydowska pod okupacją niemiecką nie pozwalały na normalne życie polityczne. Nie tylko ze względu na oficjalne zakazy władz, ale też ogólną sytuację panującą na terenach okupowanych. Nie zmienia to faktu, że życie polityczne rozwijało się i większość przedwojennych organizacji politycznych kontynuowało działalność w strukturach konspiracyjnych, chociaż skala aktywności poszczególnych z nich była z pewnością inna niż przed wojną. Nadal ważną pozycję zajmowały ugrupowania syjonistyczne: Poalej Syjon-Lewica i Poalej Syjon-Prawica, Syjoniści Ogólni i Rewizjoniści. Bardzo aktywny był także Bund. Jego znaczenie podnosiły dodatkowo dobre kontakty z konspiracją polską. Działała też w getcie skrajna lewica: komuniści i trockiści. Z czasem powstała nawet komórka PPR. Bardzo aktywne były młodzieżowe organizacje, zarówno syjonistyczne, jak i związane z innymi kierunkami ideowymi, np. Ha-Szomer ha-Cair, Dror, Gordonia, Cukunft. Zdecydowanie mniej widoczne w ruchu konspiracyjnym były ugrupowania religijne: Aguda czy Mizrachi. Najlepszym świadectwem tej działalności jest prasa podziemna, która pokazuje panoramę aktywności elit intelektualnych getta warszawskiego. Zdecydowanie Warszawa przodowała pod tym względem i praktycznie tylko tu rozwinęła się w takim stopniu i różnorodności prasa polityczna i kulturalna. Nie byłoby to możliwe bez odpowiednich struktur organizacyjnych. Od wybuchu wojny ważnym czynnikiem koordynującym

⁴⁴ Kassow, s. 124.

⁴⁵ Ulica Nalewki nosi obecnie nazwę Bohaterów Getta, a małej uliczce powstałej na gruzach kamienic ulic Gęsiej i Nalewek nadano symbolicznie nazwę Nalewki. W miejscu, gdzie stały kamienice Nalewki 23 i 25 aktualnie przebiega ul. Władysława Andersa. Zbliżony przebieg do ul. Gęsiej, której nazwa też się nie zachowała, ma obecna ul. Mordechaja Anielewicz, pod którą znajdują się fundamenty domu Gęsia 19. Fragment Leszna, gdzie stała kamienica nr 24, ma obecnie nazwę alei „Solidarności”.

⁴⁶ Zob. ARG. *Getto warszawskie II*, dok. 63, s. 271, 272.

życie społeczne i polityczne były również organizacje opiekuńcze, które mogły w większym zakresie funkcjonować w warunkach okupacyjnych (np. Joint, Komisja Koordynacyjna, ŻSS). Już Komisja Koordynacyjna powstała we wrześniu 1939 r. zjednoczyła przedstawicieli różnych formacji politycznych i społecznych Warszawy. Ten kierunek kontynuowany był od 1940 r. przez ŻSS, przy której powstało specjalne przedstawicielstwo różnych partii politycznych Warszawy (przy Sekcji Społecznej ŻSS): Bundu (Maurycy Orzech⁴⁷), Poalej Syjon-Lewicy (Szachno Sagan⁴⁸), Poalej Syjon-Prawicy (Józef Sak⁴⁹), Syjonistów Ogólnych (Menachem Kirszenbaum⁵⁰), Agudy (Aleksander Zysze Frydman⁵¹) i Rewizjonistów (Dawid Wdowiński⁵²). Później dołączyły jeszcze inne ugrupowania: w 1941 r. Mizrachi (rabin Icchak Nissenbaum⁵³), a na początku 1942 r. PPR (Józef Lewartowski⁵⁴).

W zebranych w tomie 34 dokumentach tylko w niewielkim stopniu czytelnik będzie miał możliwość zapoznania się z formami życia politycznego w getcie warszawskim.

⁴⁷ Maurycy Orzech (1891–1943), działacz Bundu, polityk (m.in. członek Krajowej Rady Związków Zawodowych), publicysta, założyciel organu prasowego Bundu „Lebens Fragen”, członek redakcji „Arbajter Sztyme” oraz „Naje Fołks Cajtung”. Podczas II wojny światowej wiceprzewodniczący KC Bundu, był odpowiedzialny m.in. za podziemną prasę tej partii. Od 1942 r. ukrywał się po tzw. aryjskiej stronie, został jednak aresztowany przez Gestapo i osadzony na Pawiaku.

⁴⁸ Szachno (Szachne) Efroim Sagan (Zagan) (1892–1942), jeden z przywódców Poalej Syjon-Lewicy, publicysta, wiceprzewodniczący szkół CISZO oraz członek Związku Literatów i Dziennikarzy Żydowskich. W getcie warszawskim był redaktorem podziemnej prasy Poalej Syjon-Lewicy oraz jednym z organizatorów ŻOB i Bloku Antyfaszystowskiego (1942 r.). Działal w JIKOR i w „Oneg Szabat”. Zginął w sierpniu 1942 r., prawdopodobnie podczas blokady domu przy Nowolipiu 20.

⁴⁹ Józef Sak (1899–1965), działacz Poalej Syjon-Prawicy, nauczyciel literatury polskiej w gimnazjum Droru przy ul. Dzielnej 34, członek Zespołu Przedstawicieli Stronnictw Politycznych przy Sekcji Społecznej ŻSS oraz Bloku Antyfaszystowskiego, a od października 1942 r. Komitetu Społecznego przy ŻOB i Komisji Koordynacyjnej ŻKN. Zob. *Getto warszawskie II*, s. 324, 375, 694, 702, 727, 779.

⁵⁰ Menachem Kirszenbaum (?–1943), działacz syjonistyczny, członek Zespołu Przedstawicieli Stronnictw Politycznych przy Sekcji Społecznej ŻSS, pracownik AJDC, aktywny również w Tkumie, przedstawiciel Ogólnych Syjonistów w ŻKN. Zginął po ujawnieniu się w Hotelu Polskim. Zob. *ibidem*, s. 324, 570, 694, 764, 779.

⁵¹ Aleksander Zysze Frydman (1897–1943), rabin, działacz Agudy, w getcie pracował w zarządzie RŻ, członek Zespołu Przedstawicieli Stronnictw Politycznych przy Sekcji Społecznej ŻSS. Zob. *Getto warszawskie II*, s. 156, 324.

⁵² Dawid Wdowiński (1895–1970), lekarz neurolog, psychoanalityk, działacz rewizjonistyczny (Nowej Organizacji Syjonistycznej), członek Zespołu Przedstawicieli Stronnictw Politycznych przy Sekcji Społecznej ŻSS, współpracował z ŻZW. Zob. *Rocznik Lekarski RP 1938*, s. 773; *Getto warszawskie II*, s. 603, 694, 781.

⁵³ Icchak Nissenbaum (1866–1943?), rabin, działacz partii syjonistów religijnych Mizrachi, członek egzekutywy Organizacji Syjonistycznej w Polsce, w getcie członek Zespołu Przedstawicieli Stronnictw Politycznych przy Sekcji Społecznej ŻSS. Zob. *Polski słownik judaistyczny*, t. 2, s. 231; *Getto warszawskie II*, s. 324.

⁵⁴ Józef (Aron) Lewartowski-Finkielsztajn (1895–1942), działacz komunistyczny, członek KPP, a potem PPR, z jego inicjatywy powstał w getcie Blok Antyfaszystowski. Zob. *Archiwum Ringelbluma. Getto warszawskie*, s. 320; *Getto warszawskie II*, s. 694.

Materiały na ten temat występują bowiem w wielu częściach ARG – były i są edytowane w odrębnych kolekcjach, np. w tomach poświęconych prasie konspiracyjnej, tomach zawierających dokumenty zespołu „Oneg Szabat”, dzienniki z getta itd. W wyodrębnionych w prezentowanym zbiorze widać kilka rodzajów świadectw, otwierają go ogólne opracowania o charakterze historycznym i programowym. O dużej części niewiele możemy powiedzieć, np. nie znamy daty ich powstania, tego w jakim celu czy gdzie planowano ich druk. Niektóre z nich mogły być przygotowywane do publikacji w prasie konspiracyjnej lub w celu wygłoszenia na zebraniach partyjnych. Przykładem takiego tekstu może być szkic referatu lub artykułu poświęconego 28. rocznicy powołania do życia pierwszego kibucu w Palestynie. Chociaż owa rocznica minęła przed wojną, to prezentowany referat miał ją przypominać i utrwalać w świadomości młodzieży, do której z pewnością był adresowany ów tekst (dok. 34/89). Charakter szkoleniowy mają też notatki o świętach załączone do tego samego rękopisu.

Zachowało się też kilka dokumentów, które relacjonują działalność społeczną i polityczną w getcie. Są to protokoły zebrań politycznych, posiedzeń organizacji społecznych, na których podejmowano różnego typu decyzje, np. dotyczące opodatkowania zamożniejszych mieszkańców na korzyść biedniejszych (dok. 34/79). Osobną kolekcję stanowią zaś dokumenty konspiracji zbrojnej z przełomu 1942/1943 r. Tych kilka świadectw związanych z konspiracją w getcie szczerkowym niestety nie dostarcza nam wielu informacji o wydarzeniach poprzedzających ostateczną zagładę dzielnicy zamkniętej. Pozostają one jednak dowodami przygotowań do zbrojnego zrywu ludności getta, odbywającymi się na przełomie 1942/1943 r. (dok. 34/92–96). Druga część ARG, do której trafiła ta dokumentacja, została zakopana już w lutym 1943 r., czyli nie mogły do niej wejść materiały mówiące o samym powstaniu i agonii getta. Należy też pamiętać, że na przełomie 1942/1943 r. wielu współpracowników zespołu „Oneg Szabat” już nie żyło i możliwości prowadzenia konspiracyjnych prac dokumentacyjnych były poważnie utrudnione.

Zupełnie inny, wręcz techniczny charakter ma zaś niewielki zbiór materiałów instruktażowych dla organizacji konspiracyjnych (dok. 34/97–99).

Służba Porządkowa i „Trzynastka”

Służba Porządkowa należy do stosunkowo dobrze opisanych agend RŻ w Warszawie⁵⁵. Zachowało się również sporo źródeł dotyczących działalności SP. Ważne materiały na ten temat są zgromadzone w ARG. Praktycznie we wszystkich gettach Niemcy zmuszali Judenraty do tworzenia pomocniczych sił porządkowych, które pełniły funkcje policyjne. W Warszawie jeszcze przed zamknięciem getta powstała pierwsza służba porządkowa przy Batalionie Pracy, której zadaniem był nadzór nad osobami powołanymi do pracy przymusowej.

W trakcie ostatecznego wydzielenia i zamykania getta utworzono też w ten sposób siły porządkowe przy RŻ w Warszawie. Na początku października 1940 r. Czerniaków

⁵⁵ Por. A. Podolska, *Służba Porządkowa w getcie warszawskim w latach 1940–1943*, Warszawa 1996.

powierzył misję zorganizowania SP Józefowi Szeryńskiemu (Szynkmanowi)⁵⁶, pułkownikowi przedwojennej Policji Państwowej⁵⁷. Szeryński, wychrzczony Żyd, w latach dwudziestych XX w. formował struktury policyjne na Śląsku, potem był wicekomendantem policji w Lublinie, wydawał się więc dobrym organizatorem takich służb, odpowiednią osobą na to stanowisko. Zainteresowanie nową formacją było duże, a kandydatów więcej niż zaplanowanych miejsc. Jak wyglądały podania starających się o przydział do służby, możemy zobaczyć na przykładzie listu Mojszego Bursztyna; niestety nie wiemy jednak, czy Mojsze został przyjęty w poczet policjantów⁵⁸:

Do Inspektoratu Służby Porządkowej przy Radzie Żydowskiej w Warszawie
ul. Prosta nr 12

Bursztyna Mojszego
zamieszkałego w Warszawie przy
ul. Twardej 6 m. 53

Podanie

W związku z trwającym werbunkiem do Żydowskiej Służby Porządkowej uprzejmie proszę o zaliczenie mnie w poczet jej członków. Mam lat 20, jestem absolwentem Seminarium „Tachkemoni” w Warszawie. Jestem zdrow fizycznie, silny, dobrze zbudowany i zdyscyplinowany. Posiadam również zasadnicze przeszkolenie przysposobienia wojskowego, które odbyłem w żydowskiej organizacji skautowej „Betar”⁵⁹. Od sześciu miesięcy pracuję honorowo jako zastępca referenta Świadczeń Społecznych w Dzielnicy II Żydowskiego Towarzystwa Opieki Społecznej⁶⁰. Referencji o mnie udzielić mogą panowie: prof. M[a-er] Bałaban⁶¹ i dr M. Alter. Mam nadzieję, iż kwalifikacje moje będą Wielmożnym Panom odpowiadały i podanie niniejsze zostanie rozpatrzone przychylnie.

Warszawa, dnia 28 listopada 1940 r.⁶²

⁵⁶ Józef Szeryński (właśc. Szenkman/Szynkman) (1892 lub 1893–1943), komendant SP w getcie. Aresztowany w maju 1942 r., został wypuszczony tuż przed tzw. wielką akcją. Latem 1942 r. organizacje podziemne dokonały nieudanego zamachu na jego życie. W styczniu 1943 r. popełnił samobójstwo.

⁵⁷ *Kronika getta*, s. 172, 253.

⁵⁸ Nie figuruje bowiem w Wykazie imiennym SP, ale trzeba też brać pod uwagę, że jest to dok. niepełny.

⁵⁹ Betar (Stowarzyszenie im. Trumpeldora w Polsce lub Związek Skautowy im. kapitana Josefa Trumpeldora), syjonistyczna organizacja młodzieżowa, nawiązująca do skautingu, przed wojną najsilniej rozwinięta w Polsce. Utworzona i kierowana przez Włodzimierza (Zeewa) Żabotyńskiego (1880–1940), przywódcy syjonistów-rewizjonistów, współzałożyciela Legionu Żydowskiego.

⁶⁰ Zachowała się legitymacja Mojszego Bursztyna z 30 września 1941 r., poświadczająca, że jest urzędnikiem ŻTOS w Warszawie. Zob. AŻIH, Kolekcja rodziny Melchior, sygn. S/373, j. 42.

⁶¹ Majer Bałaban (1877–1942), wybitny historyk i autor wielu prac na temat historii Żydów w Polsce, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, w getcie kierownik Wydziału Spraw Metrykalnych RŻ. Prawdopodobnie zmarł w getcie w grudniu 1942 r. na atak serca.

⁶² Dok. znajduje się w zbiorach AŻIH, Kolekcja rodziny Melchior, sygn. S/373, j. 43.

Początkowo do SP weszło ok. 1700 osób po naborze przeprowadzonym przez Szeryńskiego i specjalną Komisję Weryfikacyjną, powołaną przez Czerniakowa. Później liczebność policji wzrosła do ok. 2500 (lipiec 1942 r.)⁶³. Stosunek społeczności getta do SP zmieniał się z upływem czasu. Nowa formacja została przez ludność przyjęta początkowo pozytywnie, już jednak pierwsze miesiące aktywności policjantów zburzyły to nastawienie. Służba Porządkowa zaczęła uczestniczyć w akcjach wymierzonych przeciwko mieszkańcom getta, a jedną z nich było łapanie młodych ludzi do obozów pracy w czasie wiosny 1941 r. Jednocześnie funkcjonariusze SP wykorzystywali swoją władzę do zdobywania różnych korzyści materialnych. Oficjalnie bowiem policjanci nie otrzymywali wynagrodzenia, ale faktycznie mieli łatwiejszy dostęp do nielegalnych źródeł zarobku. Część policjantów żydowskich „kontrolowała” szmugiel z i do getta, uzyskując z tego znaczne dochody. Czerpano również pieniądze z łapówek od ludności dzielnicy zamkniętej, wykorzystując do tego różne sytuacje, np. akcje sanitarne, tzw. parówki, czy zatrzymania na mieście pod pretekstem złamania przepisów o godzinie policyjnej lub nienoszenia opasek, przekraczania granicy getta itp.

Najbardziej tragiczny i haniebnny etap w historii SP zaczął się z chwilą rozpoczęcia tzw. wielkiej akcji wysiedleńczej w lipcu 1942 r. Policja żydowska została wtenczas zmuszona do wzięcia udziału w regularnym dostarczaniu na Umschlagplatz ustalonej przez Niemców liczby osób, przeznaczonych do kolejnych transportów do Trebinki (zob. dok. 33/106). Poza nielicznymi wyjątkami większość funkcjonariuszy wzięła udział w deportacji, niekiedy nawet swoich najbliższych krewnych. Po zakończeniu „akcji” znaczenie SP stopniowo malało, część policjantów stracono lub wywieziono do Majdanka. 24 stycznia 1943 r. samobójstwo popełnił Szeryński, a jego zastępca, Jakub Lejkin⁶⁴, został już wcześniej zastrzelony przez ruch oporu.

W ARG zachowało się wiele ważnych dokumentów dotyczących wyłącznie SP. Spora ich część została już nawet wydana drukiem w serii⁶⁵. W tomie 34 publikujemy pozostałe dokumenty (w liczbie dziewięciu). Najcenniejszym jest monografia SP opracowana przez Witelsona, jednego z funkcjonariuszy policji żydowskiej i zarazem współpracowników „Oneg Szabat” (dok. 34/102). Opracowanie to zawiera wiele szczegółowych informacji na temat organizacji SP, jej obsady personalnej, metod działania itd. Nawet jeżeli nie znalibyśmy personaliów autora, to treść pracy wyraźnie wskazałaby nam źródło jej pochodzenia. Tylko bowiem osoba blisko związana z tą formacją policyjną mogła tak dużo o niej wiedzieć. Nie jest to zresztą do końca obiektywny obraz SP. Autor nie ukrywa negatywnego stosunku do swoich przełożonych. Wyraźnie dzieli funkcjonariuszy policji na korpus kierowniczy skupiony wokół Szeryńskiego i pozostałych członków tej formacji. Generalnie jednak ocenił negatywnie cały skład społeczny

⁶³ *Getto warszawskie II*, s. 211.

⁶⁴ Jakub Lejkin (1906–1942), adw., w getcie warszawskim kierownik Referatu Służby i Wyszkołowania SP, zastępca szefa SP, pełnił funkcję Kierownika SP w czasie pobytu Szeryńskiego w więzieniu (maj–lipiec 1942 r.), był też właściwym Kierownikiem SP w czasie wysiedlenia. Zastrzelony przez członka ŻOB Eliahu Różańskiego w październiku 1942 r. Zob. Wykaz imienny SP, nr 39; *ARG. Getto warszawskie II*, dok. 91, 101, 102.

⁶⁵ Zob. *Getto warszawskie. Życie codzienne*, cz. 9; *Rada Żydowska w Warszawie*, dok. 79–86.

policji jako „burżuazyjny”⁶⁶. Wini Szeryńskiego i jego najbliższych współpracowników za stworzenie organizacji, która żyła kosztem ludności getta, wykorzystując swoją władzę i możliwości. Trzeba zaznaczyć, że opracowanie Witelsona powstało przed tzw. wielką akcją wysiedleńczą 1942 r. i autor nie wiedział jeszcze, jaką rolę odegra SP w tym czasie. Z większym dystansem zostało z kolei napisane inne, krótsze opracowanie o SP (dok. 34/101). W nim też jest mowa o „Szeryńskim i spółce”, ale wskazane są przy tym inne czynniki, które wpłynęły na negatywną ewolucję tej formacji. Autor zalicza do nich brak stałych wynagrodzeń⁶⁷, co miało doprowadzić do stworzenia przez SP całej sieci łapownictwa w celu pozyskania dochodów.

Zbiór dokumentów w tomie 34 zamykają trzy świadectwa dotyczące działalności agentury niemieckiej w getcie warszawskim, czyli „Trzynastki”. Informacje o tej organizacji często pojawiają się aktach ARG, a przygotowany w niniejszej edycji zbiór nie wnosi tu wiele nowego (dok. 34/109–111).

Tomy 33 i 34 są plonem pracy dużego zespołu zaangażowanych w nią osób, dlatego pragniemy im wszystkim podziękować, szczególnie tłumaczom z języków żydowskiego, hebrajskiego i niemieckiego: Paniom Sarze Arm, Darii Bonieckiej-Stępień, Mai Gąssowskiej, Aleksandrze Geller, Justynie Majewskiej i Magdalenie Siek. Jesteśmy również wdzięczni wszystkim, którzy wykonali transkrypty i brali udział w opracowaniu naukowym edytowanych dokumentów: Paniom Alicji Jarkowskiej-Natkaniec, Izabeli Łach, Justynie Majewskiej, Agnieszce Reszce, Dagmarze Swałtek oraz Państwu Zofii i Michałowi Trębaczom. Dziękujemy także Panu Maksymilianowi Epszteinowi za pomoc w przygotowaniu wykresów załączonych do niektórych dokumentów. Nasze podziękowania kierujemy również do dr Eleonory Bergman, która cierpliwie przeczytała oba tomy, pomogła w ustaleniu ich układu i korekcie.

Tadeusz Epsztejn, Katarzyna Person, Monika Taras

⁶⁶ „Ze statystyki tej wynika zupełnie jasno niezbity fakt, że Służba Porządkowa reprezentuje element burżuazyjny z[e] wszystkimi jego rozgałęzieniami i cechami”, cyt. za: ARG. *Getto warszawskie II*, dok. 102, s. 588.

⁶⁷ „Główną może przyczyną zła było [to], że zaangażowało się 1700 ludzi bez zamiaru płacenia [im] wynagrodzenia. Wstępujący do Służby Porządkowej podpisywał deklarację, że zobowiązuje się pełnić służbę honorowo, nie w znaczeniu uczciwości, lecz bezpłatnie”, cyt. za: *ibidem*, dok. 101, s. 578.

Nota edytorska

Zgromadzona w tomach 33 i 34 kolekcja dokumentów ARG jest bardzo zróżnicowana pod względem archiwalnym. Wymieszane są tu materiały z obu części Archiwum Ringelbluma. Oryginały występują obok odpisów, a teksty o ustalonym autorstwie obok licznych anonimowych świadectw. Po tzw. wielkiej akcji likwidacyjnej w 1942 r. zespół Ringelbluma nie miał już możliwości prowadzenia tak szerokiej działalności, jak przed 22 lipca 1942 r. Praktycznie nie robiono już odpisów dokumentów, tylko gromadzono głównie oryginalne świadectwa. Z tego względu bardzo interesującym przypadkiem jest niewielki dokument (34/96), będący odpisem wykonanym przez dwóch najbliższych współpracowników Emanuela Ringelbluma: Hersz Wasser rozpoczął pracę, a dokończył ją Eliaszk Gutkowski. Jest to tym cenniejszy przypadek, że powstał pod koniec 1942 lub na początku 1943 r., kiedy aktywność „Oneg Szabat” została poważnie ograniczona.

Edytowane dokumenty zachowały się w bardzo różnym stanie, większość w dobrym i bardzo dobrym, niemniej jednak część zawiera poważne uszkodzenia i ich edycja narażała na duże trudności. W pojedynczych przypadkach ze względu na defekty pojawiły się problemy z ustaleniem kolejności stron/kart rękopisów, np. w dok. 34/14, gdzie zaproponowany układ należy traktować z dużą ostrożnością. Każdy dokument poprzedzono nagłówkiem, zawierającym podstawowe informacje o nim: datę i miejsce powstania, imię i nazwisko autora, charakter, tytuł lub krótki opis dokumentu.

Treść poszczególnych dokumentów edytujemy w całości i w układzie oryginału, w przypadku tekstów obcojęzycznych w przekładzie na język polski. Drobne wtrącenia obcojęzyczne oznaczane są i tłumaczone bezpośrednio w tekście lub w przypisach. Pod względem językowym dominują tu dokumenty żydowskie i polskie, w mniejszości występują niemieckie. Niektóre źródła mają zaś mieszany charakter, np. polsko-niemiecki, co wymagało dodatkowych objaśnień w przypisach.

Wszelkie oboczności tekstu, dopiski, odsyłacze autorskie itp. podano w przypisach. W tekstach polskich przeprowadzono niezbędną modernizację pisowni, ograniczoną w zasadzie do korekty interpunkcji i ortografii. W większości tekstów poprawiono także ewidentne błędy gramatyczne związane z nieprawidłową deklinacją. Zachowano oryginalne sformułowania autorów, nawet gdy niektóre zapisy nie spełniają współczesnych rygorów i norm językowych. Rozwinięto zaś skróty, wprowadzono ujednolicenie

i korektę większości nazw własnych, np. nazwisk i nazw geograficznych (zachowując w przypisach pierwotny zapis). Generalnie pozostawiono też konstrukcję graficzną tekstów i oryginalne podkreślenia. Wszelkie uzupełnienia, uwagi i możliwe rekonstrukcje wydawcy w tekstach dokumentów podano w nawiasach kwadratowych, w tym również numery kolejnych stron oryginału. W przypisach umieszczono informacje uzupełniające, komentarze oraz odesłania do wykorzystanych źródeł i literatury przedmiotu. Edycję dokumentu zamyka opis techniczny, na który składają się następujące informacje: w przypadku akt obcojęzycznych – imię i nazwisko tłumacza tekstu, przy wszystkich zaś – sygnatura archiwalna nowa i dawna, opis i stan techniczny akt, dane o wcześniejszych publikacjach oraz informacja, na podstawie którego egzemplarza dokonano edycji (jeżeli dokument zachował się w kilku wariantach).

W jednolity sposób zaznaczono ubytki i nieczytelności tekstu:

^a[...] ^a ubytek tekstu – brak jednego wyrazu,

^{aa}[...] ^{aa} ubytek tekstu – brak dwóch lub więcej wyrazów,

^b[...] ^b fragment nieczytelny – jeden wyraz,

^{bb}[...] ^{bb} fragment nieczytelny – dwa wyrazy lub więcej,

[...] fragment uszkodzony lub nieczytelny; fragment słowa.

Fragmenty tekstu wymagające dodatkowych objaśnień zaznaczono zaś kolejnymi literami alfabetu polskiego w indeksie górnym w formie: ^{c-c}, ^{d-d} itd., a komentarz do nich zamieszczono w przypisach. Przypisy odautorskie umieszczono w pozostałych przypisach, poprzedzając je znakiem: □.

W niektórych dokumentach, w których występują wielokrotnie identyczne zjawiska tekstowe, zastosowano dla nich jednolite oznaczenie, np. tekst w języku polskim, tekst napisany odręcznie itp. Zawsze jednak przy pierwszym takim rozwiązaniu podano odnośną informację w przypisie¹. W nawiasach kwadratowych umieszczono również numery kolejnych stron/kart edytowanych dokumentów. Jeżeli nie zachowała się oryginalna paginacja, wydawca każdorazowo informuje o tym w przypisach umieszczonych na początku edytowanego dokumentu. Konieczne odwołania do źródeł i literatury przedmiotu również umieszczono w przypisach, pominięto tu z kolei adresy często wykorzystywanych i ogólnie dostępnych stron internetowych z bazami danych, takich jak <http://db.yadvashem.org> czy <http://warszawa.getto.pl>.

Wyjaśnienie terminów często powtarzających się w tekście umieszczono w słowniku w tomie 33. Ponadto każdy z tomów zawiera osobne indeksy osób i nazw geograficznych.

Tadeusz Epsztein, Katarzyna Person

¹ Zob. np. ARG. *Getto warszawskie II*, dok. 46.

DOKUMENTY

Rozdział I **Obrazy getta**

1. *Po 25.01.1940, Warszawa. N.N., Wspomnienia z pierwszych miesięcy okupacji w Warszawie (09.1939–01.1940 r.)*

[1] Gdy 1 września 1939 roku samoloty ukazały się nad Warszawą, a syreny gwizdały na alarm i po raz pierwszy przez radio usłyszałem „zarządzam alarm lotniczy dla miasta Warszawy”, nikt prawie z mieszkańców Warszawy nie zdawał sobie sprawy, że rozpoczęła się najstraszniejsza z wojen, która niesie ze sobą zagładę i zniszczenie.

W północnej dzielnicy miasta panika jest nie do opisanego, sklepy spożywcze zamknięte i widmo głodu zaczyna się już zarysowywać. Ludzie pędzą w niewiadomym kierunku, ścisk, tłok, tramwaje napchane, pełne rezerwistów. Chaos i dezorganizację wyczuwa się już w pierwszych godzinach wojny. Młodzi, zdrowi rezerwiści dotychczas nie otrzymali kart mobilizacyjnych, natomiast starsi, czterdziestoletni ludzie, obciążeni rodzinami zostali zmobilizowani. Tragicznie mają wzrok zwłaszcza bladzi, brodacze Żydzi, niektórzy mający dorosłe dzieci, których zdążyli zmobilizować.

Na Grzybowskiej 26, w czerwonym gmachu Gminy Żydowskiej, niezwykle ruchliwie, ludzie wchodzi i wychodzi. Jeszcze dwa dni temu karne szeregi urzędników Gminy na czele z Prezesem¹, Radcami, rabinami podążały w kierunku Woli, gdzie kopano rowy strzeleckie i schrony przeciwlotnicze. Gazety żydowskie w patriotycznym uniesieniu podały fotografie rabinów siwobrodych i czołowych reprezentantów Żydostwa przy kopaniu rowów. A wódz III Rzeszy Adolf Hitler nie omieszkiał zapewnić, że rowy te będą masowymi grobami Żydostwa...

Około dwunastej Janusz Korczak² przynosi nam do Gminy wiadomości podane przez nadzwyczajne dodatki o pierwszym nalocie i bombach w Otwocku³, które trafiły w sierociniec „Centosu” i zabiły 10 dzieci. W gabinecie Komisarzyckiego Prezesa Gminy Maurycego Mayzla zebrali się Radcowie, przedstawiciele urzędników. Omawiają sytuację. Prezes ciągle się porozumiewa z Komisarzatem Rządu⁴, skąd otrzymuje instrukcje dalszego normalnego urzędowania. Pracownicy – rezerwiści powołani do wojska, otrzymują wypłacone pobory oraz błogosławieństwa Prezesa. Pierwsze dni września upływają pod znakiem radosnych uniesień z powodu przystąpienia Francji i Anglii do wojny. Ludność żydowska bierze udział w tłumnych manifestacjach na cześć potężnych sprzymierzeńców.

4 września [1939 roku] w gabinecie Prezesa Mayzla zebrali się urzędnicy. Prezes przemawia o sytuacji. W czasie zebrania zadzwonił telefon i Radca inż. [Adam]

¹ Urzędującym prezesem komisarycznym GŻ w Warszawie był od 1937 r. do pierwszych dni wojny Maurycy Mayzel (1872–1941), przemysłowiec i działacz społeczny.

² Janusz Korczak (właśc. Henryk Goldszmidt) (1878 lub 1879–1942), pedagog, pisarz, założyciel i kierownik Domu Sierot w Warszawie (przy ul. Krochmalnej 92), autor wielu książek dla dzieci oraz dzieł pedagogicznych, zamordowany w Treblince.

³ Otwock został zbombardowany 1 września 1939 r. Bomby trafiły m.in. w ośrodek leczniczo-wychowawczy CENTOS-u przy ul. Glinieckiej 4, gdzie przebywało wówczas 180 dzieci.

⁴ Komisarz Rządu m.st. Warszawy funkcjonował do 8 września 1939 r., na jego czele stał Włodzimierz Jaroszewicz.

Czerniaków⁵ komunikuje wiadomość jednej z agencji, że angielskie okręty bombardowały i zajęły Hamburg... że wojska polskie wdarły się do Prus Wschodnich... Okrzykom radości nie było końca. Rozeszli się wszyscy wzruszeni, śpiewając „Jeszcze Polska”.

A tymczasem radio Breslau podało wiadomości o posuwaniu się wojsk niemieckich w Polsce, „zajęliśmy Poznań, Kraków, Łódź, Częstochowę, posuwamy się dalej...”. Wieczorem spotykam szereg działaczy lewicowych z plecakami i bagażami, w Komisariacie Rządu radzili im, aby się udali na wschód, idą więc na dworzec...

5 września [1939 roku] w gabinecie Prezesa przedstawiciele pracowników Gminy domagają się wypłaty poborów należnych im od 15 sierpnia. Banki jeszcze wypłacają, a Gmina ma duże sumy w bankach: setki tysięcy złotych funduszów emerytalnych i legatowych⁶. Pertraktacje trwają długo, dzwonki do Kancelarii Rządu. Prezes czyni trudności formalne, prawne, każe czekać. Nazajutrz pracownicy dowiadują się, że Prezes Gminy wyjechał na wschód⁷... A fundusze żydowskie zostawił dla Niemców⁸...

W mieście chaos wzmaga się. Tysiące, tysiące uchodźców błądzących bez celu. Warszawa jest bombardowana. W nocy z 6 na 7 września pułk[ownik] [Roman] Umiasztowski poleca mężczyznom opuścić Warszawę wobec przedarcia się czołgów niem[ieckich] i zagrożenia stolicy⁹.

Jeszcze dwa tygodnie przed tym Żyd nie mógł spokojnie się poruszać po Warszawie, obecnie ma swobodę ruchu... Nikt go nie zaczepi. Zmieniła się Warszawa nie do poznania.

[2] Czterystotysięczną rzeszą żydowską nikt nie kieruje. Prezes Gminy uciekł, przedstawiciele żydowscy pochowali się. Nikt nie zastanawia się nad tym, że należałoby właśnie w tych ciężkich chwilach zorganizować życie, nieść pomoc potrzebującym, rannym, głodnym, grzebać zmarłych...

13 września [1939 roku] – noc Rosz-Haszana. Ogromny nalot głównie na dzielnicę żydowską. Pali się Wołyńska, Franciszkańska, Nalewki, to Hitler tak śle życzenia noworoczne Żydostwu warszawskiemu.

Nazajutrz naradzamy się w Gminie. Panowie Lichtenbaum¹⁰, Czerniaków oraz kilku innych urzędników. Postanawiamy pójść na Cmentarz, zająć się grzebaniem zmarłych.

⁵ Adam Czerniaków (1880–1942), działacz społeczny i polityczny, radny Warszawy, współzałożyciel Centralnego Związku Rzemieślników Żydów, senator RP, członek zarządu GŻ w Warszawie, w czasie wojny prezes RŻ w Warszawie, popełnił samobójstwo na początku tzw. akcji wysiedleńczej getta (23 lipca 1942 r.).

⁶ Mowa o kapitałach (legatach) zapisywanych GŻ w testamentach lub w inny sposób.

⁷ Maurycy Mayzel opuścił Warszawę w nocy 6/7 września 1939 r.

⁸ W oryg. nazwy narodowości: Niemcy, Polacy, pisane są konsekwentnie małą literą.

⁹ W nocy z 6 na 7 września 1939 r. płk Roman Umiasztowski (1893–1982) wezwał mężczyzn zdolnych do walki, by opuścili Warszawę w celu utworzenia nowej linii obrony na wschód od Wisły. Jego słowa wywołały w mieście panikę. Osoby, które podporządkowały się apelowi, utknęły na drogach wśród tłumu cywilnych uciekinierów. Doprowadziło to do dymisji Umiasztowskiego z zajmowanej funkcji szefa propagandy sztabu Naczelnego Wodza. Zob. też *Adama Czerniakowa dziennik*, s. 45, przyp. 2; *Kronika getta*, s. 33.

¹⁰ Marek Lichtenbaum (1876–1943), inż. budowlany, przed wojną pracował w GŻ, w getcie zastępca Czerniakowa i przewodniczący Wydziału Gospodarczego RŻ, przewodniczący Prezy-

Pod gradem kul przekrada się codziennie grupa pracowników Gminy na Okopową. Obraz jest straszny. Setki trupów. Są ograbione z kosztowności, złota, pieniędzy, chowane są w grobach zbiorowych, bezimiennie, nikt nie zadaje sobie trudu przekontrolowania dokumentów. Alarmuję straż obywatelską¹¹, trochę pomaga, obchodzi się trupy, sprawdza się tożsamość, stwierdza się protokolarnie znalezione przedmioty wartościowe. Lista N.N. się zmniejsza, ale opanować sytuacji nikt nie jest w stanie. Zwłoki są obrabowywane dalej, dokumenty niszczone. Trudno ustalić winowajców. Mówią, że pracownicy Z[akładu] O[czyszczania] M[iasta] to robią, ci składają winę na pracowników towarzystw pogrzebowych, ci z kolei na grabarzy, grabarze na przygodnych rabusiów, a czynią to wspólnie międzynarodowe hieny pogrzebowe...

W Gminie został założony w międzyczasie Komitet Obywatelski¹² z przedstawicieli wszystkich stronnictw. Pan [Chaim] Szoszkieś¹³ robi szum i hałas i nic więcej, inżynier [Ignacy] Kerner¹⁴ z zegarkiem w ręku oburza się, że ludzie nie przyszli na wyznaczone posiedzenie, a na ulicy pociski armatnie co chwila się rozrywają, bomby z samolotów lecą gęsto, trupy padają. W gmachu Gminy stacjonuje pluton karabinów maszynowych, a w chwilach wolnych od nalotów na dziedzińcu Gminy uczy się żołnierzy maszerować.

Komisarz Cywilny pan Starzyński¹⁵ nawołuje ochrypłym głosem do obrony stolicy, do utrzymania porządku, otwierania sklepów, zarządzeń, których naturalnie nikt nie słucha.

Ludność żydowska jest bez opieki. Co prawda zgłosił się spadkobierca po stolec głowy Żydostwa, a mianowicie „słynny” z marszu do Palestyny adwokat W[ilhelm] Rippel¹⁶ zjawił się w Gminie z pismem Komisariatu Straży Obywatelskiej, żądając wydania mu kluczy od kasy. Pan inżynier Czerniaków okazał się tu b[ardzo] energicznym i wypędził intruza.

dium Rady po samobójstwie Czerniakowa; zastrzelony przez Niemców 23 kwietnia 1943 r. na Umschlagplatzu.

¹¹ Straż Obywatelska została powołana przez prezydenta Stefana Starzyńskiego 6 września 1939 r. w celu utrzymania porządku w stolicy. Funkcjonowała do kapitulacji Warszawy 28 września 1939 r.

¹² Żydowski Komitet Obywatelski powstał 12/13 września 1939 r. i wkrótce został zalegalizowany.

¹³ Chaim (Henryk) Szoszkieś (1891–1964), dziennikarz, przedwojenny działacz ruchu spółdzielczego, na początku wojny działacz GŻ. Wydostał się z terenów okupowanej Polski w 1940 r., zmarł w USA, zob. *Adama Czerniakowa dziennik*, s. 361–364 (aneks 13).

¹⁴ Ignacy Kerner, adw., radca prawny przedwojennej GŻ w Warszawie, zob. R. Żebrowski, *Żydowska Gmina Wyznaniowa w Warszawie 1918–1939. W kręgu polityki*, Warszawa 2012, s. 55.

¹⁵ Stefan Starzyński (1893–?), od 1 sierpnia 1934 do 7 września 1939 r. komisarzyczny prezydent Warszawy, a od 8 do 29 września 1939 r. Komisarz Cywilny przy Dowództwie Obrony Warszawy. Aresztowany przez Niemców 27 października 1939 r.

¹⁶ Wilhelm Rippel, adw., w listopadzie 1936 r. zorganizował marsz do Palestyny tysiąca członków rewizjonistycznego Frontu Młodożydowskiego, którego był przywódcą. Marsz wyruszył z Warszawy i został rozpędzony przez policję pod Pyrami. Zob. „Ilustrowana Republika” 20 maja 1937, http://www.varshe.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=269%3A25-adwokato-katow-broni-adw-rippel&catid=13%3Aprasowka&Itemid=45&lang=pl [dostęp: 18.01.2016].

Rada pozostała składała się [z] następujących osób: inżynier Lichtenbaum, inżynier Czerniaków, Ł[azarz] Łabędź¹⁷, Herman Szwarz¹⁸, Meszulem Kaminer¹⁹ i Hilary Tempel²⁰. Przedstawiono więc panu Starzyńskiemu kandydatury panów Lichtenbauma i Czerniakowa do kierowania pracami Gminy. Pan Starzyński pismem z dnia 22 września 1939 r. zamianował pana Czerniakowa przewodniczącym Rady, a pana Lichtenbauma – zastępcą.

Właściwie żadnej działalności Gmina nie prowadziła, jedynie zajmowała się grzebaniem zmarłych. Zebrano na cmentarzu kilkaset tysięcy złotych, które zdeponowano w kasie Gminy do dyspozycji Rady.

A oblężenie Warszawy przybrało na sile. W dzień naloty, w nocy pociski armatnie gnębią mieszkańców stolicy, po większej części znajdujących się w schronach i piwnicach. Setki pożarów, rozwalonych domów, trupy ludzi, koni, przewrócone pojazdy. Grzebie się ludzi na skwerkach, w ogródkach w centrum miasta, na podwórzach domów.

25 września [1939 roku] był słynny nalot, który morderczym ogniem bomb siał zniszczenie w stolicy²¹. Padały tysiące bomb, nie było światła ani wody. A gdy nazajutrz, we wtorek rano, na godzinę ucichło bombardowanie, udałem się z Siennej w kierunku Grzybowskiej, [3] zobaczyłem obraz, który rzadko²² się widzi w życiu. Palila się Mariańska, Twarda, aż het do końca, Plac Grzybowski ze wszystkich stron. Cały horyzont zasłoniły słupy dymu i ognia. Wszystko razem stanowiło jedną wielką, straszną łunę. Stałem kilka chwil jak urzeczony wobec tej groźnej potęgi niszczycielskiej, było to tak straszne, tak niesamowite, że uciekłem od tego piekła ognistego, depcząc po trupach i ruinach.

Było najsmutniej, że to już koniec. 27 [września 1939 roku] nastąpiła kapitulacja Warszawy²³.

Pierwszy odruch przyniósł jakby ulgę. Ludzie powyłazili z nor, piwnic, zaczęli wracać do domostw, oglądać resztki dobytku. Wszyscy byli ciekawi, jak to będzie wyglądało? Co to będzie obecnie, jak się do nas Żydów ustosunkują?

W pierwszych kilku dniach po kapitulacji prawie Niemców nie było widać. Samoloty krążyły nad miastem. Od czasu do czasu przemykały auta pancerne. Przyszły

¹⁷ Łazarz Łabędź (1860–1941), kupiec i filantrop, w getcie członek pierwszego składu RŻ.

¹⁸ W styczniu 1942 r. odbyło się nabożeństwo żałobne w intencji zmarłych członków RŻ, w tym Hermana Szwarca, zob. *Rada Żydowska w Warszawie*, dok. 52. Występujące formy nazwiska w dok.: Schwartz, Szwarz, ujednolicono do – Szwarz.

¹⁹ Meszulem Kaminer (1893–1941), jeden z założycieli i przywódców partii Agudat Israel, orędownik nowoczesnego wychowania religijnego młodzieży żydowskiej, redaktor i wydawca ortodoksyjnego dziennika „Der Jud”, autor rozpraw talmudycznych, przed wojną członek Rady GŻ (piastował tu różne stanowiska). W getcie przewodniczący Wydziału Spraw Religijnych i Wydziału Cmentarnego RŻ. W oryg.: Szylem Kaminer.

²⁰ Hilary Tempel (1881–1940), przemysłowiec i filantrop, radca przedwojennej GŻ.

²¹ Do szczególnie intensywnego ostrzału artyleryjskiego Warszawy doszło w dniach 24–26 września 1939 r. Kulminacyjny punkt tego ataku nastąpił 25 września, kiedy w czasie nalotów użyto bomb kruszących i zapalających. Zob. L. Landau, *Kronika lat wojny i okupacji*, t. 1, Warszawa 1962, s. 15–16.

²² W oryg. słowa: „Który rzadko”, wpisane odręcznie w miejsce przekreślonych: „którego raz”.

²³ W rzeczywistości do kapitulacji Warszawy doszło 28 września 1939 r.

zarządzenia o oddaniu broni. Wyznaczono zakładników, wśród których było dwóch Żydów, Gepner²⁴ i Zygielbojm²⁵.

Po kilku dniach zgłosił się na cmentarz oficer, który wydał polecenie, aby w ciągu 24 godzin wszystkie zwłoki były bezwzględnie pochowane. W razie niewykonania rozkazu w terminie grozi rozstrzelanie. Zwłok były setki, rąk do pracy – mało, nie sposób było wykopać tych grobów w takim terminie, musiano więc rowy strzeleckie na terenie cmentarza zamienić na groby, i tam pochowano setki Żydów zabitych podczas bombardowania Warsz[awy].

Tak więc ziściły się prorocтва Hitlera, który zapowiedział, że rowy staną się grobami Żydów...

Gmach na Grzybowskiej powoli wypełnił się. Zaczęto pracę w niektórych komórkach. W pierwszych dniach października zapowiadało się jakby normalnie. Gdy przedstawiciele pracowników zgłosili się po pensje dla pracowników, których nie wypłacono od 15 sierpnia, Przewodniczący pan Czerniaków po naradzie z panem Lichtenbaumem wydał decyzję wypłacenia aż 15%. Gdy zaapelowano, aby wobec ciężkiej sytuacji pracowników wypłacono całą należność, tym bardziej że przechowanie funduszy w kasie jest ryzykowne, wobec faktu zrabowania przez oficerów niemieckich całej gotówki z kasy magistratu – nic to nie pomogło i w konsekwencji doprowadzili do tego, że wszystko zostało zrabowane...

Tymczasem 5 października [1939 roku] około jedenastej rano, gdy w Gminie było pełno ludzi, zjechały przed Gminę dwa luksusowe auta, z których wysiadło trzech umundurowanych Niemców ze szpicrutami. Kazali się zaprowadzić do zarządzającego. Wprowadzono ich do urzędującego sekretarza pana Rafała Gutmana²⁶, któremu kazano zostać. Wypędzili wówczas z gmachu Gminy wszystkich bez wyjątku. Woźnemu chrześ[ijani]nowi Obojskiemu²⁷ kazali pozostać i pilnować, by nikt nie wyszedł ani wszedł. Zatrzymali też kasjera oraz kazali sprowadzić członka Rady, pana Łabędzia, który miał klucze od zapasowej kasy.

Wszystcyśmy się zebrali przed gmachem Gminy, byliśmy ciekawi, co będzie. W międzyczasie nadszedł Czerniaków, opowiedziano mu o zajściu. Gdy widziałem, że nie kwapił się wejść do środka, zwróciłem się do niego, aby jako Prezes wszedł i nie zostawiał Gutmana samego. Po krótkim wahaniu wszedł. Ta chwila zadecydowała, że został führerem Żydostwa warszawskiego.

Przebieg wydarzeń był następujący: pana Gutma[n]a zamknięto w jednym pokoju na parterze. Gdy wszedł Czerniaków, zamknięto go w trzecim, drugi pozostał pusty,

²⁴ Abraham Gepner (1872–1943), przed wojną właściciel fabryk, kupiec w branży metalowej, znany działacz gospodarczy, prezes Centrali Związku Kupców. Członek RŻ od 1939 r., w getcie przewodniczący ZZ oraz Rady Gospodarczej, aktywista społeczny, rozstrzelany przez Niemców 3 maja 1943 r.

²⁵ Szmul Zygielbojm, pseud. Artur (1895–1943), działacz Bundu. W 1940 r. przedostał się z okupowanej Polski do Londynu, gdzie w 1942 r. został członkiem Rady Narodowej. W maju 1943 r. popełnił samobójstwo, aby zaprotestować przeciwko bierności świata wobec trwającej zagłady Żydów. W oryg.: Zygielbojm.

²⁶ Rafał Gutman (1883–1943?), przed wojną wieloletni pracownik warszawskiej GŻ, kierownik Wydziału Szkolnego RŻ.

²⁷ Brak bliższych informacji o tej osobie.

aby się nie mogli ze sobą porozumieć. Najpierw zażądali kluczy kasy. Splądrowali [4] ją, zabierając ok. 110 000 zł (których nie zdecydowano się wypłacić pracownikom) oraz różne depozyty. Następnie zabrali Czerniakowa i Gutmana do auta, zawieźli ich na al. Szucha 25. Tam w gmachu Ministerstwa Wyznań obecnie rezydowało gestapo. Przywiezionych postawiono w korytarzu, każdego przy innej ścianie, między nimi żołnierz z nastawionym bagnetem. Po dość długim wyczekiwaniu wprowadzono ich do jednego z pokoi, gdzie po zbadaniu personaliów, zakomunikowano panu Czerniakowowi, że ma w ciągu 24 godzin przedstawić listę 24 osób do Rady Starszych. Sam będzie jej przewodniczącym²⁸.

I tak się zaczęło. Od tej chwili datuje się martyrologia Żydostwa Warszawskiego. Żydzi uzyskali „samorząd”, którego rola polegała na tym, że Niemcy wydawali zarządzenia, a Rada Żydowska gorliwie je wykonywała...

Pan Czerniaków mało miał czasu do stworzenia Rady, ale przyznać należy, że I Rada przez Niego stworzona liczyła w swym gronie może najlepszych ludzi, jakie Warszawa Żydowska wówczas posiadała. Byli to wypróbowani przywódcy stronnictw politycznych, instytucji gospodarczych i społecznych, którzy od lat przodowali społeczeństwu żydowskiemu w Polsce. Lecz niestety I Rada nie stanęła na wysokości zadania, nie wytrzymała egzaminu. Część przy pierwszej okazji uciekła, zostawiając masy samym sobie, inni znów okazali się ludźmi maleńkimi, słabymi, bez woli i bez linii postępowania. Wypadnie nam jeszcze niejednokrotnie mówić o działalności Rady Żydowskiej, jak również o jej poszczególnych członkach.

I Rada miała skład następujący:

Ze starej Rady Gminnej: Inżynier [Adam] Czerniaków

Inżynier M[arek] Lichtenbaum

Herman Szwarc (Prezes Inwalidów)

Hilary Tempel

Meszulem Kaminer, czołowy przedstawiciel „Agudy”, zasiadający w Radzie Gminy od lat 10.

A poza tymi następujące osoby:

Adwokat A.M. Hartglas²⁹ – syjoniści

Inżynier M. Koerner³⁰ – [jw.]

Redaktor M. Indelman³¹ – [jw.]

²⁸ O wyborze do RŻ zob. też *Adama Czerniakowa dziennik*, s. 52.

²⁹ Apolinary Maksymilian Hartglas (1883–1953), przed wojną działacz syjonistyczny, adw., publicysta i poseł. W grudniu 1939 r. udało mu się opuścić okupowaną Polskę i przedostać do Palestyny, zob. A. Hartglas, *Na pograniczu dwóch światów*, oprac. J. Żyndul, Warszawa 1996.

³⁰ Mojżesz Koerner (1877–1966), inż., działacz syjonistyczny, przedwojenny senator. W 1940 r. przedostał się do Palestyny. Zob. S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 411–419. W oryg.: Kerner.

³¹ Mosze Indelman (1895–1977), dziennikarz, wydawca, przed wojną redaktor naczelny „Hajntu”.

Dyrektor R. Szafar³² – [jw.]
 Doktor I. Milejkowski³³ – [jw.]
 Profesor M. Bałaban – [jw.]
 Profesor A. Weiss³⁴ – Mizrahi
 Doktor Szoszkies – Syjon[istyczna] Partia Pracy
 A. Zygielbojm³⁵ – Bund
 Icchak Meir Lewin³⁶ – Aguda
 B.A. Ekerman³⁷ – [jw.]
 Prezes A. Gepner – Central[a] Zw[iązku] Kupców³⁸
 Edward Kobryner³⁹ – [jw.]
 Inżynier J. Jaszuński⁴⁰ – dział[acz] Ortu, zbliż[ony] do Bundu
 B.W. Rozental⁴¹ – Zw[iązek] Rzemieślników
 Adwokat B. Zundelewicz⁴² – Zw[iązek] Drobnych Kupców

³² Rafael Szafar, działacz syjonistyczny.

³³ Izrael Milejkowski (1887–1943), lekarz dermatolog, radca i przewodniczący Wydziału Zdrowia RŻ. Z jego inicjatywy w lutym 1942 r. powstał w getcie warszawskim zespół lekarzy, badających chorobę głodową. Po wojnie zebrany przez nich materiał naukowy został opracowany i wydany w książce pt.: *Choroba głodowa. Badania kliniczne nad głodem wykonane w Getcie Warszawskim z roku 1942*, wstęp I. Milejkowski, red. E. Apfelbaum, Warszawa 1946. Milejkowski nie przeżył okupacji, został wywieziony do Treblinki w czasie tzw. akcji styczniowej w 1943 r.

³⁴ Abraham Weiss (1895–1970), przed wojną wykładowca Instytutu Nauk Humanistycznych. Na początku okupacji przedostał się do Palestyny. Por. M. Fuks, *Instytut Nauk Judaistycznych w Warszawie (1928–1939)*, w: *Żydowski Instytut Historyczny. 50 lat działalności. Materiały z konferencji jubileuszowej*, Warszawa 1996, s. 41 i R. Żebrowski, *Żydowska Gmina Wyznaniowa...*, s. 587, gdzie z kolei autorzy podają, że Weiss był rektorem INJ, wykładowcą Talmudu i kodeksów religijnych.

³⁵ Czyli Szmul Zygielbojm. Inicjał „A” pochodzi prawdopodobnie od pseud. Artur.

³⁶ Icchak Meir Lewin, rabin, zięć rabina z Góry Kalwarii. Zob. dok. 53. W oryg.: Icic Majer Lewin.

³⁷ Ber Ajzyk Ekerman (1891–1943), członek przedwojennej Rady GŻ, jeden z przywódców Agudat Israel, redaktor gazety „Dos Jidisze Togblat”. W getcie był przewodniczącym działu dozoru religijnego przy Wydziale Cmentarnym RŻ, a po 15 sierpnia 1942 r. objął funkcję przewodniczącego tego Wydziału. Zamordowany 18 stycznia 1943 r. W oryg.: A.B. Ekierman.

³⁸ Centrala Związku Kupców – organizacja zrzeszająca średnie i wielkie kupiectwo żydowskie w Polsce, powołana do życia w 1919 r.

³⁹ Edward Kobryner (1880–1943), przed wojną sędzia Izby Handlowej. W getcie radca RŻ, wiceprezes ZZ, przewodniczący Wydziału Opłat na rzecz Szpitalnictwa i Służby Zdrowia RŻ, przewodniczący Rady Banku Dzielnicy Żydowskiej. Zamordowany w pierwszych dniach powstania w getcie.

⁴⁰ Józef Jaszuński (1881–1943), inż. i popularyzator nauki, działacz społeczny. W getcie przewodniczący Wydziału Statystycznego oraz Wydziału Wytwórczości i Wydziału Kształcenia Zawodowego RŻ, członek prezydium ŻSS. Zamordowany 18 stycznia 1943 r.

⁴¹ Baruch Wolf Rozental (Rosenthal) (1897–1943), działacz Związku Rzemieślników, przed wojną w Zarządzie GŻ.

⁴² Bernard Zundelewicz (1886–1943), przed wojną prezes Centrali Drobnych Kupców Żydowskich. W getcie radca RŻ, rozstrzelany przez Niemców 18 stycznia 1943 r.

Inżynier St. Szereszewski⁴³ – bezpartyjni

Adwokat B. Rozensztadt⁴⁴ – [jw.]

Adwokat St. Tempel⁴⁵ – [jw.]

[5] Pierwszy uciekł pan Szoszkie, który robił dookoła siebie tak dużo szumu i ruchu, szumiął, aż nadarzyła mu się okazja i uciekł.

Za nim poszedł pan Zygielbojm z Bundu.

A w ciągu najbliższych tygodni wyjechali: Panowie Hartglas, Kerner, Szafar, I.M. Lewin, profesor Weiss. Ci wszyscy wyjechali i uratowali „cenne” życia, zostawiając masy, którym przez całe lata przewodzili, na pastwę losu, oddając ich w ręce opiekunów i „działaczy”, których nikt nie znał, ludzi po większej części mentalności działaczy z towarzystw filantropijnych, a [w] najlepszym wypadku działaczy instytucji gospodarczych, dalekich od mas, od ich potrzeb i dążeń.

Zostawiono masę samej sobie, nikt nie wskazywał jej drogi. Wszelkie polecenia Niemców były wykonywane z nadmierną gorliwością, w 110%, zaczęto się otaczać ludźmi „odważnymi”, łobuzerią najgorszego rodzaju, która potrafiła stukać obcasami, rozmawiać z Niemcami, pić z nimi i dawać im podarunki.

To były wytyczne Rady Żydowskiej, na takie tory wprowadzono nasze życie, gdyż przyznać należy, [że] jeśli chodzi o życie wewnętrzne, [to] mieliśmy względną swobodę, można było pokierować nim w dowolnym kierunku. Brakło jedynie nauczycieli.

Ucieczka więc prowodyrów tych grup ideowych była zwykłą dezercją i oni też w niemałym stopniu ponoszą moralną odpowiedzialność za demoralizację, która się prędko zaczęła szerzyć w naszym życiu, za luksusowy, haniebny tryb życia, i za to, że na nasze życie nie miała wpływu żadna z potężnych „idei”⁴⁶, nurtujących w Żydostwie od dziesiątków lat.

Szczególnie bolesnym było to dla nas, którzyśmy się wychowali na tradycjach syjonizmu chalucowego, pionierskiego. Myśmy rzucali hasła wychowania narodu, bracia nasi dokazali cudów, bagna osuszali w dzikim kraju, rozsadzali skały, walczyli z wrogą naturą i wrogim człowiekiem. A tu pozostawiono kilkumilionowy naród swemu losowi. Przywódcy uciekli, zostaliśmy sami, bez możliwości oddziaływania na masy, które oddano w ręce ludzi myślących o interesach własnych lub w najlepszym razie, ludzi słabej woli.

Historia osądzi to wszystko. Lecz może kiedyś na gruzach i ruinach powstanie nowe życie, będzie to groźne memento, gdyż stwierdzić należy, że w tej chwili historycznej przywódcy nie zdali egzaminu. Przywódcą jest ten, kto potrafi

⁴³ Stanisław Szereszewski (1881–1943), przed wojną prezes Toporolu, dyrektor fabryki drożdżowo-gorzelniczej. W czasie okupacji kierownik Wydziału Finansowego RŻ, przewodniczący ŻKOM, rozstrzelany przez Niemców 23 kwietnia 1943 r. na terenie getta.

⁴⁴ Bolesław Rozensztadt (1887–1943), adw., przed wojną członek sądu dyscyplinarnego Naczelnej Rady Adwokackiej, w getcie przewodniczący Wydziału Nieruchomości i Urządzeń Użyteczności Publicznej oraz Wydziału Prawnego RŻ, ceniony ze względu na swoją fachowość. Zginął, wywieziony do Trebłinki w styczniu 1943 r.

⁴⁵ Brak bliższych informacji o tej osobie.

⁴⁶ c-c Poprawione ręcznie, pierwotnie: wpływów ideowych.

oddać życie dla swej idei. Z tych ludzi nikt tego nie potrafił, okazali się małymi i słabymi.

Szkoda, żeśmy wpierw tego nie ocenili. Może by nasze życie inaczej się potoczyło, może byśmy my, młodzi, jeszcze niezdemoralizowani, wzięli ster życia w swe ręce, może byśmy nauczili siebie i masy żydowskie, by choć z g i n ą ć potrafiły godnie i nie szły na rzeź tak bezwstydnie.

W dalszym ciągu wypadnie nam niejednokrotnie kreślić sylwetki tych osób, którym przypadek [czy] los oddał kierownictwo nad półmilionową ludnością żydowską Warszawy, oraz ich „owocną” działalność dla ludności żydowskiej.

[6] Wobec wyjazdu szeregu wspomnianych osób, do Rady weszli:

B. Zabłudowski⁴⁷ – Prezes Centosu

Inżynier Sztolcman⁴⁸ – Centr[ala] Zw[iązku] Kupców

T. Bart⁴⁹ – ze sfer kupieckich

Doktor H. Glücksberg⁵⁰ – [jw.]

J. Berman⁵¹ – z Centr[ali] Kas Bezproc[entowych]

H. Rozen⁵² – kupiec i nauczyciel[.]

następnie zaś:

A. Wolfowicz⁵³ – dyr[ektor] gimnazjum

Jerzy Graff⁵⁴ – C[entra]l Z[wiązk]u K[upców]

L. Kupczykier⁵⁵ – działacz rzemieślniczy[.]

Profesor [Majer] Bałaban mandatu nie przyjął i objął stanowisko kierownika Archiwum i Wydz[iału] Spraw Metryk[alnych] Gminy. Redaktor [Mosze] Indelman powędrował do obozu koncentracyjnego i po powrocie, po kilkumiesięcznym tam pobycie, wyjechał do Palestyny. Herman Szwarc wkrótce zmarł. Hilary Tempel został osadzony na Pawiaku, a następnie stracony wskutek denuncjacji.

⁴⁷ Beniamin Zabłudowski (1878–1942), przed wojną kupiec i działacz społeczny. W getcie przewodniczący Referatu Personalnego oraz Wydziałów Opałowego i Poczтового RŻ. Przewodniczył też Zarządowi Towarzystwa CENTOS i był członkiem Prezydium ŻSS.

⁴⁸ Adolf Abram Sztolcman (1890–1943), inż., członek trzyosobowego Prezydium wybranego po śmierci Czerniakowa, zamordowany 23 kwietnia 1943 r.

⁴⁹ Tadeusz Bart (1873–1943), przed wojną wiceprzewodniczący Związku Kupców. Deportowany do Treblinki w styczniu 1943 r.

⁵⁰ Rachmil Henryk Glücksberg (1883–1943), inż. i doktor chemii, w getcie działał w Komisji Rewizyjnej Wydziału Kontroli RŻ, wywieziony do Treblinki w styczniu 1943 r.

⁵¹ Jakub Berman (1872–1941), przewodniczący Wydziału Finansowo-Budżetowego RŻ.

⁵² Chil (Hilel) Rozen (1899–1942), przed wojną handlowiec i nauczyciel, współwłaściciel gimnazjum. W getcie członek Komisji Batalionu Pracy, następnie przewodniczący Komisji Wydziału Pracy RŻ, działał także w ZZ. Zastrzelony przez Niemców w getcie we wrześniu 1942 r., gdy jechał na Umschlagplatz, by ratować swego brata.

⁵³ Abram (Abraham) Wolfowicz (1891–1943), prezes Związku Rzemieślników w getcie, zamordowany w kwietniu 1943 r.

⁵⁴ Jerzy Graff (1905–1943), adw., działacz kupiecki, członek Komisji Radców przy ZZ, zginął w styczniu 1943 r.

⁵⁵ Leopold Kupczykier (1891–1943), przed wojną członek Związku Cukrowników i działacz rzemieślniczy, właściciel fabryki słodczy. W getcie do grudnia 1940 r. przewodniczący Wydziału SP RŻ, zamordowany na Majdanku w listopadzie 1943 r.